

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ

Г. СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

II

Г. Сенкевич

FOLIO

Генрик Сенкевич

Потоп. Том II

Предоставлено правообладателями

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=38009568

*Генрик Сенкевич «Потоп». У 3-х томах. Том 2. Серія «Зібрання творів Г. Сенкевича». Літературно-художнє видання: Фоліо; Харків; 2018
ISBN 978-966-03-7004-3, 978-966-03-8103-2, 978-966-03-8105-6*

Аннотация

«Потоп» – історичний роман-епопея польського письменника Генрика Сенкевича (1846—1905), лауреата Нобелівської премії з літератури (1905). Це друга частина історичної трилогії, куди також входять романи «Вогнем і мечем» та «Пан Володийовський». Сюжет «Потопу», заснований на історичних подіях, пов'язаний з так званим Шведським потопом, коли до Речі Посполитої вторглися шведи (1655—1660).

Час дії роману триває з 1654 по 1657 рік. На тлі широкої панорами життя Речі Посполитої середини XVII століття автор детально описує хід війни, на першому етапі якої, в результаті численних зрад польських магнатів, шведи практично без зусиль захоплюють країну. Велику увагу в «Потопі» приділено героїчній обороні Ясногорського монастиря, де зберігається особливо шанована в Польщі Ченстоховська ікона Божої Матері, і взагалі тій ролі, яку ця оборона зіграла в підйомі національного духу. Цей

опір привів, зрештою, до відродження Речі Посполитої і повного вигнання загарбників.

У цих драматичних історичних подіях бере безпосередню участь молодий полковник Анджей Кміциц, який на початку Шведського потопу прилучився до прошведських сил, проте потім перейшов на сторону патріотів і численними військовими подвигами спокутував провину. Багато в чому цим він міг завдячити своїй нареченій Оленьці Білевич.

Содержание

Розділ I	5
Розділ II	29
Розділ III	51
Розділ IV	62
Розділ V	91
Розділ VI	104
Розділ VII	141
Розділ VIII	157
Розділ IX	174
Розділ X	195
Конец ознакомительного фрагмента.	197

Генрик Сенкевич

Потоп

Том 2

Розділ I

Вірний Сорока віз свого полковника через глибокі ліси, сам не знаючи, куди їхати, що почати, куди обернутися.

Пан Кміциц був не лише поранений, а й контужений пострілом. Сорока час від часу вмочав ганчірку в цебрі, що висіло при коні, й обмивав господарю обличчя. Часом зупинявся, щоб зачерпнути свіжої води з потоків і лісових озерць, але ні вода, ні стоянки, ні рух коня не змогли відразу ж повернути панові Анджею свідомості. Він лежав, як мертвий, аж жовніри, що їхали разом із ним, не такі досвідчені в лікуванні ран, як Сорока, занепокоїлися, чи їхній ватажок виживе.

– Виживе, – заспокоював їх Сорока, – за три дні так само на коні сидітиме, як кожен із нас.

Коли годинаю пізніше пан Кміциц розплющив очі, з його вуст почулося лише одне слово:

– Пити!

Сорока притулив бляшанку з чистою водою до губ чоло-

віка, але здалося, що розтулені вуста завдають панові Анджею нестримного болю, бо він не міг пити. Але й свідомості вже не втрачав. Ні про що не питав, немовби нічого не пам'ятав, очі мав широко розплющені, бездумно дивився на лісові хащі, на шматки блакитного неба, що світіло над головами між гущавиною, і на своїх товаришів. Дивився так, як людина, котра прокинулася зі сну або протверезіла від сп'яніння. Шляхтич дозволяв, не кажучи ані слова, перев'язувати себе Сороці, не стогнав, коли розв'язували бандажі. Схоже, зимна вода, якою вахмістр обмивав рану, спричиняла йому приємність, бо чоловік часом усміхався очима.

Сорока втішав свого командира:

– Завтра, пане полковнику, лихоманка минеться. Дяка Богові, що вас зберіг.

Надвечір дурман став помітно вивітрюватися, бо перед самим заходом сонця пан Кміциц глянув цілком притомно й ураз спитав:

– Звідки тут такий шум?

– Який шум? Немає нічого такого, – відказав Сорока.

Либонь, шуміло тільки в голові пана Анджея, бо вечір був погожий. Сонце, що заходило, проникало косими променями в гущавину, насичувало золотими відблисками лісові сутінки й облямовувало червоні пні сосен. Вітру не було, і лише де-не-де з ліщини, беріз і грабів спадало листя на землю або полохливий звір спричиняв легке шелестіння, утікаючи в глибини бору від подорожніх.

Вечір був холодний, проте гарячка, схоже, знову обняла пана Анджея, бо він кілька разів повторив:

– Ваша світлосте! Між нами не на життя, а на смерть!

Стемніло нарешті вже повністю і Сорока подумав було про нічліг, але мандрівники увійшли в мокрий дрімучий ліс і грязюка захлюпала під копитами. Тому їхали далі, щоб дістатися до високих і сухих галявин.

Їхали годину і дві, не маючи змоги пробратися крізь багно. Тим часом значно розвиднилося, бо зійшов повний місяць. Ураз Сорока, котрий їхав попереду, зістрибнув зі сідла й узявся пильно розглядати лісовий ґрунт.

– Коні тут пройшли, – зауважив він, – видно сліди на багнюці.

– Хто б міг тут проїздити, якщо жодної дороги немає? – здивувався один із жовнірів, котрі підтримували пана Кміцица.

– Але сліди є, і ціла купа! Он там, між соснами, видніються, як на долоні.

– Може, худоба ходила.

– Ні, неможливо. Не час на лісові пасовища, виразно видно копита, якісь люди точно тут проїздили. Добре було б хоч би будку лісника знайти.

– Ну, то їдьмо слідом.

– Поїхали!

Сорока знову стрибнув на коня, і загін рушив. Сліди копит на торф'янистому ґрунті були дуже чіткі, а деякі, на-

скільки при світлі місяця можна було зробити висновок, були цілком свіжими. Проте коні западалися до колін і навіть вище. Жовніри побоювалися, чи виберуться, чи глибші болота не постануть перед ними, але через півгодини бабання до їхніх ніздрів дійшов запах диму та живиці.

– Тут мусить бути смолокурня! – припустив Сорока.

– Ген там! Он іскри видно! – вигукнув жовнір.

І справді, вдалині з'явилася смуга червоного, пересиченого полум'ям диму, навколо якого кружляли іскри тліючого під землею вогнища.

Наблизившись, побачили жовніри хату, криницю та велику шопу, складену зі соснових колод. Коні, потомлені дорогою, стали іржати – таке ж іржання відповіло їм з-під шопи, водночас перед подорожніми з'явилася якась постать, одягнена в кожух, вивернутий вовною назовні.

– Скільки ж коней? – спитав чоловік у кожусі.

– Хлопе! Чия це смолокурня? – поцікавився Сорока.

– А ви хто такі? Звідки тут взялися? – спитав, своєю чергою, смолокур, у голосі якого відчувалися переляк і здивування.

– Не бійся! – відповів Сорока. – Не розбійники!

– Їдьте своєю дорогою, нічого тут для вас немає!

– Стули пельку і до хати веди, поки просимо. Не бачиш, хаме, що пораненого веземо!

– Хто ж ви?

– Обережно, щоб я тобі з мушкета не відповів. Кращі

за тебе, парубче! Веди до хати, інакше тебе у твоїй власній смолі зваримо.

– Один я від вас не захищуся, але нас буде більше. Голови тут покладете!

– Буде і нас більше, провадь!

– То ходіть, не моя справа.

– Що маєш їсти дати, то дай, і горілки. Пана веземо, він заплатить.

– Тільки б звідси живим поїхав.

Так розмовляючи, зайшли до хати, в якій у грубці догоряв вогонь, а з горщиків, поставлених на черені, долинав запах тушкованої м'ясної страви. Світлиця була доволі простора. Сорока вже на вході зауважив, що під стінами стояло шість тапчанів, вкритих густо баранячими шкурами.

– Та тут якась компанія оселилася, – буркнув вахмістр товаришам. – Підсипати мушкети і бути насторожі! За цим хамом стежити, щоб не втік. Нехай цієї ночі компанія спить надворі, бо ми з кімнати не вступимося.

– Пани сьогодні не приїдуть, – гмикнув смолокур.

– Це й на краще, бо не будемо про квартиру сперечатися, а завтра собі поїдемо, – відбрив Сорока, – тим часом викладай м'ясиво на миску, бо ми голодні, і коням вівса не жалій.

– А звідки ж вівсу взятися при смолокурні, вельможний пане жовніре?

– Ми чули коней під шопою, то мусить бути й овес. Смолою ж їх не годуєш.

– Це не мої коні.

– Твої, чи не твої, а їсти мусять, як і наші. Хутко, хлопе!

Ворушись, якщо тобі мила твоя шкура.

Смолокур нічого не сказав. А тим часом жовніри поклали сплячого пана Анджея на тапчан. Після цього самі сіли до вечері й уминали жадібно тушковане м'ясо разом із бігосом, чималий казан якого надибали в грубці. Було також і пшоно, а в коморі, поруч покою, Сорока знайшов чималу бутлю горілки.

Проте сам лише скуштував і жовнірам пити не дав, бо вирішив бути вночі насторожі. Ця порожня хата з тапчанами на шістьох чоловіків і зі шопою, в якій іржало стадо коней, здалася йому дивною та підозрілою. Вахмістр вирішив, що це розбійницьке кубло, тим більше, що в самій коморі, з якої виніс бутлю, виявив купу зброї, порозвішуваної на стінах, і діжку пороху, а також розмаїтий непотріб, вочевидь, у шляхетських садибах награбований. Тож, якби відсутні мешканці цієї хати повернулися, не можна було сподіватися від них не лише гостинності, а й навіть милосердя. Тому Сорока вирішив влаштувати збройну оборону хати і триматися в ній силою або шляхом перемов.

Це було необхідно і з огляду на стан здоров'я пана Кміцица, для котрого ця подорож могла стати смертельною, і з огляду на спільну безпеку для всіх. Сорока був досвідчений жовнір і третій калач, котрому лише одне відчуття було чужим, це відчуття страху. Все ж тепер, згадуючи князя Богу-

слава, ляк його таки брав. Залишаючись віддавна на службі в пана Анджея, він сліпо вірив не лише в мужність, а й у щасливу зорю молодого пана. Неодноразово бачив його вчинки, що переходили своєю зухвалістю будь-яку міру і майже межували з безумством. Однак усе вдавалося, і виходили сухими з води. Вахмістр був із паном Кміцицем в усіх «підходах» до Хованського, брав участь у всіх бійках, нападах, набігах, викраденнях і дійшов висновку, що його молодий пан усе може, все вміє, з кожної халепи вирятуюється і кожного, кого захоче, утопить. Пан Кміциц був для нього уособленням найбільшої міцї та щастя, але тепер натрапив свій на свого! Хоча ні – пан Кміциц натрапив на кращого за себе. Бо як же інакше? Адже знайшовся чоловік, котрий потрапив у руки пана Анджея, захоплений, беззахисний, котрий не лише зміг вибратися з його рук, а й здолати самого пана Кміцица, повбивати його жовнірів і налякати їх так, що розбіглися, остерігаючись його повернення? Було це диво з див, і Сорока голову сушив, міркуючи про це, адже всього на цьому світі сподівався, тільки не такого, щоб з'явився хтось такий, хто б по панові Анджею проїхався.

– Чи, може, скінчилося вже наше щастя? – бурчав собі вояк, озираючись здивовано навколо.

Хоч раніше, бувало, йшов він наосліп за паном Кміцицем на місця постою Хованського, оточені вісімдесятитисячною армією. Тепер же при згадці того довговолосого князя з очима панночки і рожевим обличчям охоплював його забобон-

ний переляк. І сам не знав, що робити. Жахала чоловіка думка, що завтра або післязавтра доведеться виїхати на битий шлях, на якому їх може зустріти сам жакхливий князь або його погоня. Тому й заїхав вахмістр із дороги в глибокі ліси, а тепер прагнув залишитися в цій лісовій хаті, поки б не заблудилася і не стомилася погоня.

Але позаяк цей схрон із певних причин не здавався йому безпечним, Сорока хотів знати, чого триматися, і тому наказав жовнірам чатувати при дверях і вікнах хати, а сам звелів смолокурові:

– Бери, хлопе, ліхтар і ходи зі мною.

– Хіба скіпкою вельможному панові присвічу, бо ліхтаря не маю.

– То світи скіпкою, якщо спалиш шопу та коней, мені бай- дуже!

За такої *dictum*¹, ліхтар усе ж у коморі знайшовся, вахмістр наказав чоловікові йти вперед, а сам ішов за ним із пістолем у руці.

– Хто живе в цій хаті? – спитав дорогою.

– Пани мешкають.

– Як їх називають?

– Цього мені не можна сказати.

– Щось мені здається, хлопе, що ти таки отримаєш в чоло! – Шановний пане, – відповів смолокур, – якби я збрехав якесь прізвисько, чи ви б це виявили?

---

¹ *Dictum* (лат.) – заява.

- Це правда! А багато цих панів?
- Є старий пан і двійко паничів, а ще двоє челядників.
- То це шляхта?
- Звісно ж, шляхта.
- І тут мешкають?
- Часом тут, а часом Бог зна де!
- А ці коні звідки?
- Пани приводять, а звідки, лише Бог знає!
- Кажи правду: не розбишакують твої пани на дорозі?
- Чи я, чоловіче, знаю? Бачу, що коні беруть, а в кого, це не моя справа.

– А що з кіньми роблять?

– Часом візьмуть із десятків, або дюжину, скільки є, і віються, а куди, цього я також не знаю.

Так розмовляючи, чоловіки дійшли до шопи, з якої чулося фиркання коней, і ввійшли всередину.

– Світи! – наказав Сорока.

Чолов'яга підняв ліхтар угору й освітив коней, що стояли рядком біля стіни. Сорока оцінив одного за одним оком знавця, і головою крутив, язиком цмокав і бурчав:

– Небіжчик пан Зенд був би радий. Польські, московські... А цей валах – німець, і кобила також. Хороші коні. А що ви їм даєте?

– Щоб не збрехати, чоловіче, я тут дві галявини вівсом засіяв ще з весни.

– То твої пани з весни коней приводять?

– Ні, але до мене помічника з наказом прислали.

– То ти їхній?

– Був їхній, перш ніж вони на війну пішли.

– На яку війну?

– Чи я знаю, чоловіче. Пішли далеко, ще торік, а повернулися влітку.

– А чий ти тепер?

– Це королівські ліси.

– Хто ж тебе тут посадив на смолокурню?

– Королівський лісничий, панів родич, котрий із ними цих коней приводив, але він як із ними поїхав, так більше й не повертався.

– А гості якісь тут у панів бували?

– Сюди ніхто не потрапить, бо багно довкола і лише один перехід. Дивно мені, чоловіче, що ви змогли, бо хто не втрапить, того трясовина затягне.

Сорока хотів одразу ж відповісти, що і ці ліси, і цей перехід він знає добре, але, поміркувавши, вирішив за краще змовчати, натомість спитав:

– А великі ці бори?

Чолов'яга не второпав запитання.

– Тобто?

– Далеко йдуть?

– Ой! Та хто їх там пройшов: одні закінчуються, інші починаються, і лише Господь Бог знає, де їх немає. Я там не був.

– Гаразд! – приязно відповів Сорока.

Сказавши це, він наказав хлопкові повернутися, а сам за-
вернув до хати.

Дорогою міркував, як йому краще вчинити, і вагався. З
одного боку мав бажання, скориставшись відсутністю госпо-
дарів халупи, забрати коней, як своїх, і з табуном утікати.
Здобич була цінна, і коні дуже припали до серця старому
жовнірові, але за мить він таки здолав спокусу. Взяти легко,
а що далі робити? Багно навколо, один вихід – як на нього
натрапити? Випадок їм допоміг, але ще раз може не статися.
Йти слідами копит не було сенсу, бо ці мешканці мали до-
статньо розуму, щоб наробити навмисно слідами фальшивих
доріг і зрадливих, що ведуть безпосередньо у болото. Сорока
добре знав промисел людей, котрі коні крадуть або здобич
беруть.

Дунав, зважував, аж ураз ляснув себе долонею в чоло:

– Але ж я дурень! – сказав він. – Та я візьму хлопа на
мотузку і звелю випроводити нас на дорогу.

Враз вояк аж затрясся після останньої фрази.

– На дорогу? Але ж там князь і погоня.

«П'ятнадцятьох коней доведеться втратити! – промовив
собі подумки старий стріляний горобець із такою печаллю,
немовби ці коні змалку ростив. – Не може бути інакше, таки
скінчилося наше щастя. Краще сидіти в хаті, поки пан Кмі-
циц не одужає, сидіти з волі мешканців або всупереч їй, а що
потім буде, то вже полковника проблема».

Так міркуючи, вахмістр повернувся в оселю. Жовніри пильнували при дверях і хоч бачили здаля ліхтар, що миготів у темряві, той сам, із яким Сорока і смолокур вийшли, однак наказали назватися, хто це, перш ніж пустили їх до хати. Вахмістр дав вказівку, щоб вартові змінилися після опівночі, сам же опустився на тапчан біля пана Анджея.

У хаті зробилося тихо, лише цвіркуни розпочали свою звичайну музику, а в прилеглій коморі миші шаруділи в купі непотребу. Час від часу хворий прокидався і марив, либонь, у гарячці, бо до вух Сороки долітали безладні його слова:

– Ваша величносте, відпустіть. Вони зрадники. Всі їхні таємниці викрию. Річ Посполита – це червоне сукно. Гаразд, маю вас, шановний княже... Тримай!.. Ваша величносте!.. Туди, бо там зрада!

Сорока піднявся на тапчані і дослухався, але хворий, зойкнувши раз і ще раз, засинав, а потім знову прокидався і кликав:

– Олюнько! Олюнько, не гнівайся!..

Лише близько півночі він повністю заспокоївся і міцно заснув. Сорока також задрімав, але скоро його розбудив тихий стукіт у двері оселі.

Досвідчений жовнір розплющив очі негайно ж і, схопившись на рівні ноги, вийшов із хати.

– А що там?

– Пане вахмістр, смолокур утік.

– До ста чортів! Та він нам сюди розбійників приведе. А

хто його пильнував?

– Білоус.

– Я пішов із ним напоїти наших коней, – виправдовувався Білоус. – Наказав йому відро тягнути, а сам шкапу тримав.

– І що? У криницю стрибнув?

– Ні, пане вахмістре, лише поміж колод, що їх біля криниці купа лежить нарубаних, і в корчі. Я впустив коней, бо хоч би й розбіглися, то тут є інші, і побіг за ним, але в першому ж долі застряг. Ніч, темно, лобуряка місце знає, то й помчав. Трясця його матері!

– Наведе він нам сюди чортяк, ой наведе. Щоб його блискавки били!..

Вахмістр змовк, але за мить продовжив:

– Ми не лягатимемо, треба наглядати до ранку, будь-якої миті банда надійти може.

І подаючи приклад іншим, сам засів на порозі халупи з мушкетом у руці, жовніри ж посідали біля нього, то балакаючи між собою тихцем, то підспівуючи впівголоса, то прислухаючись, чи поміж нічних відголосів бору не вчується тупіт і фиркання коней, що наближаються.

Ніч була погожа та місячна, але галаслива. У лісових глибинах кипіло життя. Була то шлюбна пора, тож звучали навколо грізні ревіння оленів. Відголоси ці, короткі, храпливі, сповнені гніву та запеклості, лунали звідусіль, в усіх частинах лісу, в глибинах і ближче, часом близько, тут же, майже за сто кроків за хатою.

– Якщо вони підйдуть, то також будуть порикувати, щоб нас одурити, – зауважив Білоус.

– Гей! Цієї ночі вже не прийдуть. Перш ніж чолові'яга до них встигне, то вже день буде! – припустив інший жовнір.

– За дня, пане вахмістре, варто було б цю хату перетрясти і під стінами покопатися, бо якщо тут розбійники мешкають, то й скарби мусять бути.

– Найкращі скарби – он у тій стайні, – заперечив Сорока, вказуючи рукою на шопу.

– Візьмемо?

– Бовдур! Звідси виходу немає, саме багно навколо.

– Але ж ми приїхали.

– Бог нас провів. Жива душа тут не пройде і не вийде, якщо дороги не знає.

– За дня знайдемо.

– Не знайдемо, бо навмисно тут заболочено і сліди фальшиві. Не треба було хлопа відпускати.

– Відомо, що гостинець звідси за день дороги, – сказав Білоус, – і в тому боці.

Він вказав пальцем на східну частину лісу.

– Будемо їхати, поки не виїдемо – ось що!

– І ви гадаєте, що вже пани, якщо опинимось на тракті? Краще вже тут куля розбійника, ніж там зашморг.

– Не розумію, – здивувався Білоус.

– Бо там нас уже точно шукають.

– Хто, батьку?

– Князь.

Тут Сорока раптом замовк, а за ним і інші, немов переляк їх охопив.

– Ой! – зойкнув нарешті Білоус. – Тут зле і там не добре, як не верти!

– Загнали нас, як сіромах, у тенета. Тут розбійники, а там князь! – зронив інший жовнір.

– Нехай його там блискавка спалить! Я волю мати справу з розбійником, ніж із характерником, – зауважив Білоус, – бо що цей князь несамовитий, немає жодних сумнівів. Завратинський навіть із ведмедем на рівних боровся, а той йому шаблю видер, як дитині. Не може інакше бути, він його заворожив, а те, що я бачив, як потім на Вітковського кинувся, то на очах виріс, як сосна. Якби не те, я б його живого не випустив.

– Тепер втішайся, що на нього не кинувся.

– А що я мав робити, пане вахмістре? Я думав так: сидить на кращому коні, отже, якщо захоче, то втече. А нападе, то я не захищуся, бо в характерників нелюдська сила. На очах тобі зникне або димом закуриться.

– Це правда, – погодився Сорока, – бо коли я в нього стріляв, то його наче туманом заслонило і я схибив. З коня кожен схибити може, коли шкапа вертиться, але щоб зі землі, то мені вже років із десять такого не траплялося.

– Та що тут балакати, – промовив Білоус, – краще полічити: Любенець, Вітковський, Завратинський, наш полковник

— і всіх один чоловік здолав, і то беззбройний, таких людей, із котрих кожен із чотирма не раз собі раду давав. Без бісівської допомоги не міг би він цього досягти.

— Довіriamo душі Богові, бо якщо князь несамовитий, то йому нечистий і тут дорогу покаже.

— І без нього він довгі має руки, це такий пан...

— Цить! — обірвав його Сорока. — Щось тут листя шелестить.

Жовніри замовкли та нашорошили вуха. Неподалік чітко чулися якісь важкі кроки, під якими опале листя шелестіло дуже голосно.

— Коней чути, — шепнув Сорока.

Але кроки стали віддалятися від хати, аж тут пролунало грізне ревіння оленя.

— Це олені! Оленицю закликають або один одного лякають.

— В усьому лісі свято, наче Сатана шлюб бере.

Люди знову замовкли й уже задрімали, лише вахмістр підіймав часом голову та прислухався якусь хвилю, після чого голова падала чоловікові на груди. Так минула година і друга, аж урешті найближчі сосни з чорних зробилися сірим, і верхівки біліли щораз більше, наче їх хтось розтопленим сріблом намастив. Оленячі рики замовкли і цілковита тиша запанувала в лісовій гущавині. Повільно сутінки почали переходити у світанок, біле світило взялося одягатися в рожеві та золоті шати, аж нарешті настав справжній день

і освітив потомлені обличчя жовнірів, котрі спали міцним сном під хатою.

Раптом двері розчахнулися, пан Кміциц з'явився на порозі й загукав:

– Сороко! Вставай!

Вояки схопилися на рівні ноги.

– Заради Бога, чого ваша милість уже на ногах? – здивувався Сорока.

– А ви поснули, як воли. Можна було б вам голови постигати і за городи повикидати, хоч би один прокинувся.

– Ми наглядали до ранку, пане полковнику, а поснули лише білого дня.

Молодик оглядівся навколо.

– Де ми?

– В лісі, пане полковнику.

– Це я бачу. Але що це за халупа?

– Цього й самі не знаємо.

– Ходімо за мною! – наказав пан Анджей.

І відступив усередину хати. Сорока подався за ним.

– Слухай, – звернувся пан Кміциц, сівши на тапчан, – то це князь в мене стрельнув?

– Саме так.

– А що з ним сталося?

– Втік.

Помовчали.

– Кепсько, – зітхнув пан Анджей, – дуже погано! Краще

було б його вкласти, ніж живого відпускати.

– Ми це й хотіли, але...

– Але що?

Сорока коротко виклав усе, що сталося. Пан Кміциц слухав розповідь на подив спокійно, лише його очі виблискували, а наприкінці сказав:

– То він горою, але ми ще здиваємося. Чому ти з'їхав з дороги?

– Боявся погоні.

– Це правильно, бо вона точно була. Дуже мало нас тепер проти могутності Богуслава, до дідька дуже мало!.. Тепер він у Пруссію вирушив, там ми не зможемо його дістати, доведеться зачекати.

Сорока зітхнув із полегшенням. Парубок, вочевидь, не боявся настільки сильно князя Богуслава, бо більше про погоню не згадував. Ця впевненість передалася відразу ж старому жовнірові, котрий звик думати головою свого полковника і відчував його серцем.

Тим часом пан Анджей глибоко замислився, та враз отямився і став шукати щось на собі руками.

– А де мої листи? – спитав він.

– Які листи?

– Які я мав при собі. У поясі були заховані, де пояс? – спитав гарячково пан Кміциц.

– Пояс я сам зняв із вашої милості, щоб вашій милості краще було дихати. Он він там лежить.

– Давай сюди!

Сорока подав шкіряний пас, підшитий замшею, в якій були затягнуті мотузкою кишені. Молодик розтягнув їх і витягнув звідти квапливо папери.

– Це охоронні грамоти до шведських комендантів, а де листи? – промовив шляхтич сповненим неспокою голосом.

– Які листи? – повторив Сорока.

– Грім і блискавка! Листи гетьмана до шведського короля, до pana Любомирського й усі ті, які я мав.

– Якщо в поясі їх немає, то й ніде немає. Мусили згинуті під час їзди.

– На коней і шукати! – крикнув жахливим голосом пан Кміциц.

І перш ніж здивований Сорока зміг залишити приміщення, пан Анджей заточився на тапчан, немов йому сил забракло, і схопившись руками за голову, узявся повторювати зі стогоном:

– Ох!.. Мої листи, мої листи!..

Тим часом жовніри поїхали, всі, крім одного, котрому Сорока наказав чатувати біля халупи. Пан Кміциц залишився сам у кімнаті й узявся міркувати над власним становищем, якому позаздрити було важко. Богуслав утік. Над паном Анджеєм зависла жахлива і невідворотна помста могутніх Радзивіллів. І не лише над ним, а й над усіма, кого він кохав, точніше, над Олюнькою. Знав пан Кміциц, що князь Януш не завагається вдарити його туди, де зможе поранити найболю-

чіше, тобто поквитатися з Білевичівною. Адже Олюнька була в Кейданах, на милості чи немилості жахливого магната, серце котрого не знало милосердя. Чим більше пан Кміциц міркував над своїм становищем, тим чіткіше доходив висновку, що було воно неймовірно жахливе. Після викрадення Богуслава Радзивілли будуть вважати його зрадником. Однотомці Яна-Казимира, люди Сапєги та конфедерати, бунтівники на Підляшші, всі мають його за зрадника, за окаянну душу радзивіллівську. Поміж численних таборів, повстанців і чужих військ, що запрудили зараз поля Речі Посполитої, не було жодного табору, жодної партії, ніякого війська, які б не визнавали його найбільшим і найзатятішим ворогом. А ще ж існує нагорода, призначена Хованським за його голову, тепер свою призначать і Радзивілли, шведи, і хто зна, чи вже не призначили й однотомці нещасного Яна-Казимира. «Оце я пива наварив, а тепер пити його мушу»! – думав пан Анджей. Викрадаючи князя Богуслава, захопив його для того, щоб кинути під ноги конфедератам, переконати їх беззаперечно, що з Радзивіллами пориває, і таким чином влитися поміж них, здобути собі право воювати за короля та вітчизну. З іншого боку, Богуслав у його руках був заручником безпеки Олюньки. Але тепер, коли Богуслав перехитрив пана Кміцица й утік, розвіялася не лише безпека Олюньки, а й доказ того, що пан Кміциц щиро покинув службу в Радзивілла. Йому тепер одна дорога – до конфедератів, але якщо він натрапить на загін Володийовського та його приятелів пол-

ковників, може, й дарують йому життя, але чи за товариша приймуть, чи йому повірять, чи не подумають, що він прибув шпигувати або для того, щоб дух ослабити і людей до Радзивілла перетягнути? Тут парубок згадав, що тяжіє на ньому кров конфедератська, згадав, що він перший розбив бунтівних угорців і драгунів у Кейданах, що винищував бунтівні хоругви або змушував їх здатися, що розстрілював упертих офіцерів і різав жовнірів, що шанцями оточив і зміцнив Кейдани, і таким чином Радзивілли тріумф у Жемайтії забезпечив. «Як же мені туди йти? – подумав собі шляхтич. – Та їм би зараза милішим була гостем, ніж моя особа!.. З Богуславом на аркані при сидлі можна було б, але одним словом і голими руками...»

Якби він мав хоча б ті листи, то мав би з чим до конфедератів іти, мав би принаймні ними князя Януша в п'ястуці, бо ті листи могли підірвати довіру гетьмана навіть у шведів. Та й їхньою ціною можна б було Олюньку врятувати.

Але злий дух якийсь спричинився, що і листи згинули.

Пан Кміциц, коли все думкою охопив, удруге вхопився за голову.

– Зрадник для Радзивіллів, зрадник для Олюньки, зрадник для конфедератів, зрадник для короля!.. Я втратив славу, пошану, себе, Олюньку!..

Рана на обличчі його ще пекла, але в душі палив молодика жар стократ болісніший. Бо на додаток до всього, страждало і його лицарське самолюбство. Богуслав побив його га-

небно. Нічим були йому ті побої, які йому в Любичі спричинив пан Володийовський. Там здолав його озброєний чоловік, котрого на дуель викликав, а тут беззахисний військовополонений, котрого мав у руках.

З кожною хвилиною міцніло в пану Кміцицу усвідомлення, в які страшні та ганебні він втрапив тарапати. Чим довше міркував, тим ясніше їхню моторошність бачив і щораз нові чорні кути помічав, з яких виглядали ганьба, сором, згуба для нього самого, для Олюньки, кривда для батьківщини. Аж врешті охопив його переляк і подив.

«То це все я зробив?» – питав вояк сам у себе.

І волосся ворушилося йому на голові.

– Не може бути! Мабуть, мене ще *febris*² трясє! – зойкнув парубок. – Матінко Божа, такого не може бути!..

«Сліпий! Дурний баламут! – зауважила його совість. – Чи не було краще за короля та вітчизну стати, чому не послухався Олюньку!»

І захопив його жаль, як вихор. Гей! Якби ж то міг собі сказати: шведи проти батьківщини, тому я проти них. Радзівілл проти короля – я проти нього! Тоді б йому в душі прояснилося і стало прозоро! Тоді би зібрав зграю зарізяк з-під темної зірки та гасав із ними, як циган на ярмарку, і шарпав би шведів, і по животах їхніх проїздив із чистим серцем, із чистою совістю, купався би в славі, як у сонці, став колись перед Олюнькою і промовив: «Вже я не бандит, а *defensor*

---

² *Febris* (лат.) – лихоманка.

*patritae*³, кохай мене, як я тебе кохаю!» А тепер що?

Але горда душа, що звикла собі давати волю, не хотіла враз і цілком визнати власну провину – то Радзивілли його поплутали, Радзивілли до згуби довели, вкрили неславою, пов'язали руки, позбавили честі та кохання.

Скреготнув пан Кміциц зубами, простяг руки до Жемайтії, на якій гетьман Януш сидів, як вовк на трупі, – і заволав глухим від нестями голосом:

– Помсти! Помсти!

Він упав у відчаї на коліна посеред світлиці та заговорив:

– Присягаюся Тобі, Ісусе Христе, цих зрадників гнобити та плюндрувати!.. Справедливо вогнем і мечем переслідувати, поки маю пару в роті, дихання в горлянці та життя на світі! В цьому мені, Царю Юдейський, допоможи! Амінь!

Аж тут йому якийсь внутрішній голос зауважив:

– Вітчизні служи, помсту залиш на потім!..

Очі пана Анджея палали гарячкою, губи мав спечені і тремтів увесь, як у лихоманці. Руками махав і говорив сам собі вголос, ходив, навіть бігав по кімнаті, копав ногами тапчани, аж врешті впав іще раз на коліна.

– Натхнення прошу, Сину Божий, що маю робити, щоб не збожеволіти!

Тут долинув до нього гуркіт пострілу, який лісова луна відбивала від сосни до сосни, аж докотився, наче грім, до хати.

---

³ Захисник країни (лат.).

Пан Кміциц зірвався, захопив шаблю та вибіг у сіни.

– Що там? – спитав жовніра, котрий стояв на порозі.

– Постріл, пане полковнику!

– Де Сорока?

– Поїхав листи шукати.

– З якого боку стрельнули?

Жовнір вказав на східну частину лісу, зарослу густими хащами.

– Звідти!

У цю мить почувся тупіт невидимих ще коней.

– Пильнуй! – наказав пан Кміциц.

Але зі заростів з'явився Сорока, зістрибнув із коня, що мчав на повному ході, а за ним випірнув і другий жовнір.

Обоє побігли до хати, ховаючись за коней, немовби за шанці, спрямувавши мушкети в бік чагарників.

– Що там? – спитав пан Кміциц.

– Купа люду йде! – відповів Сорока.

Розділ II

Настала тиша, але незабаром у прилеглих хащах щось зашаруділо, наче кабани йшли, проте хрускіт той що ближчим ставав, то повільнішим. Потім знову стало тихо.

– Скільки їх там є? – уточнив пан Кміциц.

– Десь шестеро, може, восьмеро, бо не міг їх добре полічити, – відрапортував Сорока.

– Для нас це добре! Вони нас не здолають!

– Не здолають, пане полковнику, але треба нам живцем якого язика взяти та припекти, щоб дорогу показав.

– Ще буде на це час. Пильнуй!

Заледве пан Анджей промовив: «Пильнуй», як смуга білого диму впливла зі заростей, і мовби птаство зашуміло в ближній траві, за якихось тридцять кроків від хати.

– Із гарлача стрельнули! – припустив пан Кміциц. – Якщо мушкетів не мають, то нічого нам не зроблять, бо з гарлача з хаші нас не дістануть.

Сорока, тримаючи однією рукою мушкет, опертий об кульбаку коня, що стояв перед ним, другу руку склав трубою біля рота і зарепетував:

– А покажіться хтось із хаші, то скоро тут ногами беркицьнете!

Тишу в хащах порушив грізний голос:

– Ви хто такі?

- Кращі за тих, хто по трактах нишпорить.
- Яким правом зайняли наше місце?
- Розбійник про право питає! Навчить вас кат права, то й ідіть до ката!
- Ми викуriamo вас звідси, як борсуків!
- То ходіть! Дивіться лише, щоб цим димом самі не подушилися!

Голос у хащах замовк, імовірно, нападники стали радитись, тим часом Сорока шепнув пану Кміцицу:

– Варто було б котрогось заманити і зв'язати, будемо мати і заручника, і провідника.

– Ти ба! – зронив полковник. – Якщо хтось прийде, то лише на паролі.

– З розбійниками годяться будь-які хитрощі.

– Краще не треба! – застеріг пан Анджей.

Раптом нові запитання долинули з боку заростів:

– Чого ж ви хочете?

Тут уже сам пан Кміциц узяв голос:

– Як приїхали, так би ми й поїхали, якби ви етикет знали, телепні, і з гарлача не починали.

– Ви не втримаєтесь, увечері прийде до нас сотня коней!

– До вечора сюди прибудуть двісті драгунів, і багна вас не захистять. Бо є там такі, що проїдуть, як і ми проїхали.

– То ви жовніри?

– Та, певна річ, не розбишаки.

– А з-під якого прапора?

– А ви там що, гетьман? Не вам маю звітувати.

– У старі часи вас би вовки тут позагризали.

– А вас ворони задзьобали.

– Кажіть, чого хочете, достобіса! Навіщо в нашу хату за-
лізли?

– А ходіть-но сюди! Не треба буде з хащі горло дерти.
Ближче! Ближче!

– Пароль?

– Пароль для лицарства, а не для розбійників. Хочете –
вірте, не хочете – ваша справа!

– А удвох можна?

– Можна!

За мить із гушавини, віддаленої на сто кроків, виринуло
двійко високих людей і плечистих. Один, трохи похилений,
мав би бути людиною в літах, другий ішов прямо, лише шию
витягав із цікавістю до хати. Обое мали на собі півкожушки,
обшиті сірим сукном, які носила дрібна шляхта, високі ялові
чоботи та хутрянні шапки, насунені на очі.

– Що за дідько! – буркнув пан Кміциц, придивляючись
пильно до двох чоловіків.

– Пане полковнику, – покликав Сорока, – дуже дивно, але
це наші люди!

Ті тим часом наблизилися на кілька кроків, але не могли
розпізнати тих, що стояли біля хати, бо їх затуляли коні.

Пан Анджей висунувся вперед.

Прибульці все одно його не впізнали, бо обличчя воїна бу-

ло обв'язане. Проте вони зупинилися й узялися міряти його цікаво та неспокійно очима.

– А де другий син, пане Кемлич? – спитав пан Анджей. – Чи він часом не поліг?

– Хто це? В чому річ? Що? Хто промовляє? Що? – заметушився дідуган із дивним, немов переляканим голосом.

Він застиг нерухомо, роззявивши рота і вирячивши очі. Раптом його син, котрий як молодший, мав зір гостріший, ураз зірвав шапку з голови.

– Заради Бога! Ісусе!.. Батьку, та це пан полковник! – залементував він.

– Ісусе! О, солодкий Ісусе! – і собі заголосив стариган. – Та це пан Кміциц!!!

Й обоє стали, як укопані, в позі, якою підлеглі вітають своїх господарів, а на їхніх обличчях малювалися одночасно переляк і здивування.

– Га! Такі з вас сини! – зронив, усміхаючись, пан Анджей. – То ви з гарлача мене вітаєте?

Тут дідуган схопився і став репетувати:

– А щоб вас усіх! Аби вам добре було!

Зі заростів вигулькнуло ще кілька людей, між ними й другий син старигана та смолокур. Усі бігли, мало карк собі не скрутили, зі зброєю напоготові, бо не знали, що там сталося, але старий знову заверещав:

– На коліна, шельми! На коліна! Це пан Кміциц! Який там халамидник стрельнув? Давай його сюди!

– Та це батько і стрельнув, – розгубився молодий Кемлич.

– Брешеш! Брешеш, як собака! Пане полковнику, хто ж міг знати, що то ваша милість засіла в нашій садибі! Заради Бога, очам своїм не вірю!

– Це я, власною персоною! – засміявся пан Анджей, простягаючи назустріч йому руку.

– О, Ісусе! – сахнувся старий. – Такий гість у бору! Очам не вірю! Чим ми тут вашу милість приймемо? Якби ж ми сподівалися, якби ж ми знали!..

Тут чоловік звернувся до синів:

– Підіть хтось із вас, вітрогонів, у льох, меду принесіть!

– Дайте, батьку, ключа від колодки! – сказав один із синів.

Дідуган узявся шукати на поясі, але водночас підозріло споглядав на сина.

– Ключ від колодки? Ще чого! Знаю я тебе, цигане. Більше сам вип'єш, ніж сюди принесеш. Ні? Краще я сам піду. Ключа від колодки він хоче! Йдіть лише колоди відвалити, а я відчиню і винесу сам!

– То, бачу, льох під колодами маєте таємний, пане Кемлич? – здивувався пан Кміциц.

– А як інакше можна щось втримати з такими шалапутами! – відповів старий, вказуючи на синів. – Батька би зжерли. Ви ще тут?! Гайда пні відвалювати. Так ви слухаєте того, котрий вас сплотив?

Молоді рвонули жваво за хату, до купи навалених пнів.

– Як і раніше, бачу, ви з синами в незгоді? – спитав пан

Анджей.

— А хто б із ними був у згоді. Битися вміють, здобич брати вміють, але як доведеться з батьком ділитися, то з горла їм мушу свою частку видирати. Така мені втіха! А хлопці, як тури! Прошу вашу милість в оселю, бо тут холод кусає. Боже милосердний! Такий гість, такий гість! Та ми під орудою вашої милості більше здобичі взяли, ніж упродовж цього цілого року. Лихо тепер! Біднота! Кепські часи і щораз гірші, та й старість не в радість!.. Прошу до хати, на низькі пороги. Боже милий! Хто б тут вашу милість сподівався...

Старий Кемлич теревенив на диво швидко, а нарікаючи, кидав швидкі та неспокійні погляди навсібіч. Це був кістлявий і величавий стариган, із обличчям, вічно скривленим і марудним. Він був косоокий, як і двоє його синів, кущуваті брови і такі ж вуса, під якими стирчала безмірно висунена вперед нижня губа, яка, коли говорив, сягала йому аж під ніс, як у людей, котрі не мають зубів. Дряхле його обличчя дивно контрастувало зі жвавистю його постаті, що зраджувала незвичайну силу та бадьорість. Рухи дідуган мав швидкі, немовби його пружина штовхала. Головою без угаву вертів, намагаючись охопити поглядом усе, що його оточувало, як людей, так і речі. Для пана Кміщиці з кожною миттю ставав усе запобігливішим, у міру того, як відгукувалися в ньому покірність давньому вождю, страх, можливо, захоплення, або й прив'язаність.

Пан Кміщиц знав Кемличів добре, тому що батько і два

сини служили в його хоругві ще в ті часи, коли в Білій Русі він на власну руку вів війну з Хованським. Це були мужні воїни й не менш жорстокі, ніж відважні. Син Косма носив якийсь час прапор у загоні пана Анджея, але незабаром відмовився від цієї честі, бо йому це перешкоджало здобич брати. Між гультями та гульвісами, з котрих складалася партія пана Кміцица, котрі вдень пропивали і витрачали те, що вночі здобували кров'ю у ворога, Кемличі відзначалися неймовірною жадібністю. Збирали старанно здобич і ховалися по лісах. Брали особливо захланно коней, яких продавали пізніше по садибах і містечках. Батько бився не гірше за своїх синів-близнюків, але після кожної битви видирав у них кращу частину здобичі, розводячи при цьому скарги та скиглення, що його кривдять, погрожуючи отчим прокляттям, стогнучи та нарікаючи. Сини гарчали на нього, але були досить дурнуваті від природи, тому дозволяли тиранити себе. Але, незважаючи на сварки та чвари, в битві ставали один за одного відчайдушно, не щадивши крові. Товариші не любили їх, але боялися повсюдно, бо в люті ті бували страшними. Навіть офіцери уникали з ними задиратися. Один лише пан Анджей породжував у них незрозумілий страх, а після пана Кміцица ще пан Раницький, котрому в гніві обличчя вкривалося плямами, тоді тремтіли перед ним. Шанували також в обох родовитість, бо Кміцици здавна правили в Орші, а в панові Раницькому текла сенаторська кров.

У загоні подейкували, що вони зібрали великі скарби, але

ніхто добре не знав, чи була в цьому хоча б дешиця правди. Якось вислав їх пан Анджей із кількома челядниками і табуном коней здобичі. Відтоді й зникли. Пан Кміциц припустив, що вони полягли, але жовніри казали, що втекли з кіньми, тому що це була завелика для їхніх сердець спокуса. Тепер, коли їх пан Анджей побачив здорових, коли в шопі під хатою іржали якісь коні, а радість і запобігання старого мішалися з неспокоєм, подумав полковник, що жовніри тоді мали слухність.

Тому коли зайшли до хати, він сів на тапчані й, узявшись у боки, став пильно зазирати в очі дідуганові, відтак спитав:

– Пане Кемлич! А де мої коні?

– О, Ісусе! О, мій солодкий Ісусе! – застогнав стариган. – Люди Золотаренка забрали, побили нас, поранили, розсіяли, гнали шістнадцять миль, заледве від них утекли. О, Матір Божа! Ми ні вашої милості, ні партії вже не могли знайти. Загнали нас аж сюди, в ці бори, на траву та голод, до цієї халупи, до цього багна. Бог милосердний, що ваша милість живі та здорові, хоч і бачу, що поранені. Може б, перев'язати, цілющого зілля прикласти. А ті мої сини пішли пні відвалити і згинули. Що ті шельми там роблять? Готові двері вивалити, щоб до меду дістатися. Голод тут і холод – більше нічого! Грибами живемо, але для вашої милості знайдеться що випити та перекусити. Тих коней нам відібрали, захопили. Немає про що говорити! І нас служби у вашої милості позбавили. Кусня хліба на старості немає, хіба нас ваша ми-

лість притулить і знову на службу прийме.

– Може й таке трапитися, – погодився пан Кміциц.

Аж тут увійшли два сини старого: Косма та Дам'ян, близнюки, великі чолов'яги, незграбні, з величезними головами, порослими цілком безмірно густим і твердим, як щетина, волоссям, нерівним, таким, що стирчить з-за вух, творить вихори та фантастичні чуби на черепах. Увійшовши, зупинилися біля дверей, бо у присутності пана Анджея сісти не сміли.

– Льох відвалили, – повідомив Дам'ян.

– Гаразд, – втішився старий Кемлич, – піду принесу меду.

Тут він багатозначно глянув на синів.

– А тих коней люди Золотаренка забрали, – зауважив він із натиском і вийшов із приміщення.

Пан Кміциц дивився на двох гультіпак, котрі стояли під дверима, наче сокирою з товстих пнів витесані, й ураз спитав їх:

– Що ви тепер робите?

– Коні беремо! – сказали хором близнюки.

– У кого?

– У кого доведеться.

– А найбільше?

– В Золотаренка.

– Це добре, у ворогів можна брати, але якщо і в своїх берете, то ви пройдисвіти, а не шляхта. Що з цими кіньми робите?

– Батько в Пруссії продає.

– А у шведів траплялося відбирати? Це ж тут десь недалеко шведські команди стоять? Бачили шведів?

– Бачили.

– На самотніх нападали чи на малі зграї? А коли захищалися, що ви тоді?

– Били.

– Ага! Ви били! Отже, маєте свій рахунок і в Золотаренка, і в шведів, я впевнений, що з рук не зійшло б, якби ви їм у руки втрапили?

Косма та Дам'ян мовчали.

– Небезпечний ведете промисел, що більше гультяям, ніж шляхті, пасує. Не без того також мусить бути, щоб над вами якісь вироки з давніх часів не тяжіли?

– Та вже так! – підтвердили Косма та Дам'ян.

– Так і я думав. З яких ви сторін?

– Ми тутешні.

– Де батько раніше жив?

– У Боровичку.

– Це його було село?

– У спільній власності з паном Копистинським.

– А що з ним сталося?

– Зарубали.

– І ви мусили втікати від закону. Куцо з вами, Кемличами, на гілляках закінчите! Кат вам посвітить, не може бути інакше!

Тут двері до світлиці рипнули й увійшов старий, котрий ніс глечик меду і дві склянки. Увійшовши, глянув неспокійно на синів і на пана Кміцица, відтак наказав:

– Ідіть льох завалити.

Близнюки вийшли негайно, батько ж налив меду в одну склянку, а другу залишив порожньою в очікуванні, чи йому пан Анджей пити зі собою дозволить.

Але пан Кміциц і сам пити не міг, бо навіть розмовляв зі зусиллям, так йому рана боліла. Побачивши це, дідуган озвався:

– Не йде мед на рану, хіба саму залити, щоб швидше згоріла. Ваша милість дозволить оглянути та перев'язати? Бо я не гірше за цирульника знаюся на цьому.

Пан Анджей погодився, тож пан Кемлич зняв пов'язки й узявся оглядати рану.

– Шкіра здерта, це нічого! Куля по дотичній пройшла, але там напухло.

– Тому й болітиме...

– Бо не більше двох днів минуло. Матінко Божа! Мусив хтось дуже близько у вашу милість стрільнути.

– З чого робите такий висновок?

– Бо весь порох не встиг згоріти і зернята, як чорнушка, під шкірою сидять. То вашій милості вже залишиться. Тепер хіба хліба з павутиною прикласти. Надто близько хтось стрільнув, добре, що вашу милість не вбив!

– Не настав ще мій час. Приготуйте хліба з павутиною,

пане Кемлич, і прикладіть якнайшвидше, бо я маю з вами побесідувати, а щелепи ниють.

Стариган підозріло зиркнув на полковника, бо в його серці зачайлося побоювання, що ця розмова може стосуватися тих коней, уявно відібраних козаками, проте все одно заклопотався. Замісив завчасу зволожений хліб, а що павутини в хаті не бракувало, то не забарився перев'язати пана Кміщица.

– Так краще, – визнав пан Анджей, – сідайте, пане Кемлич.

– Як накаже пан полковник, – рапортував старий, сідаючи на краєчку лави та схилиючи неспокійно свою сиву, розпатлану голову до пана Кміщица.

Але пан Анджей, замість питати чи балакати, охопив голову руками і глибоко замислився. Після цього піднявся і став ходити по кімнаті. Часом він зупинявся перед паном Кемличем і споглядав на нього неуважно, либонь, щось зважував, боровся з думками. Так сплигло десь із півгодини. Дідуган совався неспокійно.

Раптом пан Кміщиц зупинився перед ним.

– Пане Кемлич, – сказав він, – де тут найближче стоять ті хоругви, які проти князя віленського воєводи збунтувалися?

Стариган заморгав підозріло очима.

– Чи ваша милість хоче до них їхати?

– Я б попросив, щоб ви не питали, а відповідали.

– Подейкують, що в Щучині одна хоругва стоїть на квартирах, та, яка останнім часом туди з Жемайтії перейшла.

– Хто так каже?

– Самі ж люди з хоругви.

– Хто там верховодить?

– Пан Володийовський.

– Це добре. Закличте до мене Сороку!

Старий вийшов і за мить повернувся з вахмістром.

– Листи знайшлися? – спитав пан Кміциц.

– Ні, пане полковнику, – відповів Сорока.

Пан Анджей клацнув пальцями.

– Ех, біда, біда! Можеш іти, Сороко. За ці листи, що ви погубили, мали б висіти. Можеш іти. Пане Кемлич, маєте тут на чому писати?

– Щось та й знайдеться, – роззирнувся навколо дідуган.

– Хоч би два аркуші та пера.

Старий зник за дверима комори, яка була таким собі складом всілякого краму, але шукав довго. Пан Кміциц тим часом походжав по кімнаті та розмовляв сам зі собою.

– Чи листи є, чи їх немає, – гомонів він, – гетьман не знає, що вони втрачені, і боятиметься, щоб їх не оприлюднив. Тож маю його в п'ястуці. Хитрість на хитрість! Я погрозуватиму йому, що воеводі вітебському їх пошлю. Це воно! На Бога надія, що він цього налякається.

Подальші його роздуми обірвав старий Кемлич, котрий вийшов із комори та повідомив:

– Аркушів є три, але немає пер і чорнила.

– Немає пер? А птаства жодного немає в лісі? Хоч би з

мушкета підстрелити.

– Є яструб, прибитий над шопою.

– Давай крило, хутко!

Пан Кемлич не став баритися, бо в голосі пана Кміцица чулася нетерплячка і наче гарячка. За хвилину чоловік повернувся з яструбиним крилом. Пан Анджей захопив його, висмикнув перо і взявся заточувати власним пугіналом⁴.

– Гарна річ! – сказав він, дивлячись на світло. – Але легше голови людям різати, ніж пера! А тепер потрібне чорнило.

Сказавши це, відкотив рукав, уколів, натиснув сильно на руку й умочив перо в крові.

– Можете йти, пане Кемлич, – дозволив полковник, – залиште мене.

Стариган вийшов із світлиці, а пан Анджей узявся писати.

«Залишаю службу у Вашої світлості, бо зрадникам і запродацям не хочу більше служити. А що я присягнув на розп'ятті, що Вашу світлість не покину, то мені Бог за це відпустить гріхи. А якщо й осудить, то жадаю за краще горіти за свої гріхи, ніж за явну та намірену зраду вітчизни та короля. Ваша світлість вивела мене на манівці, я був сліпим мечем у Вашій руці, до проливання братньої крові охочий. Тому на Божий суд Вашу світлість викликаю, щоб нас розсудили, на чиєму боці була зрада, а на чиєму чисті наміри. Якщо ми зустрінемося колись, хоч ви й могутні і не лише

---

⁴ Пугінал – один із найстаріших різновидів холодної зброї, мініатюрний меч, його ще називають стилетом.

окрему людину, а й всю Річ Посполиту до смерті
вкусити можете, а в мене лише шабля в руці, я все
ж своє зроблю застереження і переслідувати Вашу
світлість буду, скільки мені сил та енергії вистачить.
А Ваша світлість знає, що я з тих, хто і без надвірних
хоругв, без замків і гармат нашкодити можу. Поки
дихатиму, буду мститися Вам, що ні дня, ні години не
зможете залишитись у спокої. І це буде справді так, як
це моя власна кров, якою пишу. Листи Вашої світлості
я маю, які не лише польського короля, але і шведів
збурити можуть, бо в них зрада Речі Посполитої явна,
як і те, що й від шведів Ви також готові відступитися,
як тільки вони посковзнуться. Навіть якби Ви були
вдвічі могутніші, Ваша погибель у моїх руках, бо
підписам і печаткам будь-хто повірить. Тому, Ваша
світлосте, пропоную таке: якщо хоч волосина впаде
з тих голів, на яких мені залежить і які в Кейданах
залишилися, ті листи і документи я панові Сапезі
відішлю, а копії наказу по всій країні розповсюдити.
Ось Вам віз і перевіз: або після війни, коли спокій у Речі
Посполитій настане, Ви віддасте мені Білевичів, а я
Вашій світлості листи, або якщо лиху новину вчую, то
зараз же пан Сапєга покаже кореспонденцію Понтусу.
Хочеться Вашій світлості корони, та не знаю, чи тоді
буде її на що вкласти, коли голова від польської чи
шведської сокири впаде. Краще, бачиться мені, заміну
зробити, бо хоч я помсти і не занехаю, але це питання
можемо й приватно вирішити. Богові Ваша світлість

*довірилася б, якщо б не те, що бісівський auxilia⁵ над
Божим вище не поставили.*

Кміщиц.

Р. S. Конфедератів Вашій світлості не вдасться отруїти, бо знайдуться такі, хто йдучи з бісівської служби на Божу, застережуть їх, щоб ні в Орлі, ні в Заблудові пива не пили».

Тут підхопився пан Анджей і став міряти кроками кімнату. Обличчя його пашіло, бо його власний лист, як вогонь, розпалив. Цей лист був наче маніфест оголошення війни з Радзивіллами, і пан Кміщиц відчував у собі якусь надзвичайну силу і готовий був навіть уже сам-один виступити проти могутнього роду, який володів цілою країною. Він, простий шляхтич, простий лицар, вигнанець, правом переслідований, він, котрий нізвідки не сподівався допомоги, наразився проти всіх так, що всюди його ворогом вважають. Він, не так давно переможений, відчував у собі тепер таку силу, що бачив уже немов пророцьким оком приниження князів Януша та Богуслава, і свою звитягу. Як поведе війну, де знайде союзників, в який спосіб переможе, не знав, більше того, навіть не думав про це. Вірив лише глибоко, що робить те, що мусить зробити, що має слушність і справедливість, тому і Бог буде з ним. Це наповнювало його довірливістю без міри і без меж. Зробилося йому на душі значно легше. Розкривалися перед ним наче якісь зовсім нові країни. Сісти тільки

---

⁵ Підкріплення (лат.).

на коня й їхати туди, і домчить він до пошани, слави і до Олюньки.

– Тепер навіть волосина з її голови не впаде, – повторював парубок собі гарячково й якось радісно, – листи її захистять. Буде її гетьман берегти, як зіницю ока, як я сам! У цьому я собі зарадив! Хробак я поганий, але від мого жала не сховаєтесь.

Раптом йому спала на гадку інша думка: «А чи й до неї не написати? Посланець, котрий повезе лист до гетьмана, може і їй вручити таємно звісточку. Як же не сповістити їй, що я з Радзивіллами порвав і що іншої йду шукати служби?»

Ця думка вцілила в саме його серце. Він ще раз стиснув руку, вмочив перо і став писати: *«Олюнько, я більше не належу Радзивілли, бо врешті переглянув...»* Але враз зупинився, поміркував хвилику, а потім сказав сам собі:

– Нехай краще вчинки, а не слова свідчать відтепер за мене. Я не писатиму!

І порвав папір.

Натомість написав на третьому аркуші короткий лист до пана Володийовського такими словами:

«Пане полковнику! Я, хто нижче підписався, приятель Ваш, застерігаю, щоб ви були уважні, і Ви сам, й інші полковники. Були гетьманські листи до князя Богуслава та пана Гарасимовича, щоб вас отруїти, а селянам на квартирах наказали вас помордувати. Гарасимовича немає, бо з князем Богуславом подався

до Пруссії, до Тільзіта виїхав, але схожі накази можуть бути і до інших економів. Тому будьте обачні, нічого від них не приймайте і по ночах без охорони не спіть. Я також точно знаю, що пан гетьман потягнеться незабаром із військом проти вас, чекає тільки кінноти, яку йому з півтори тисячі вершників має генерал Делагарді надіслати. Тому зважайте, щоб вас не застав зненацька і поодинці не перебив. А найкраще пошліть довірених людей до пана воєводи вітебського, щоб особисто якнайшвидше приїхав і командування над усіма прийняв. Щиро це раджу, вірте цьому! Тим часом купи тримайтеся, від хоругви до хоругви квартири неподалік вибираючи, щоб ви одні одному на допомогу прийти могли. Гетьман має мало кінноти, лише трохи драгунів і людей пана Кміцица, але в них не впевнений. Пана Кміцица самого немає, йому гетьман якусь іншу місію загадав, бо, мабуть, уже йому не довіряє. Він не такий уже й зрадник, як кажуть, лише спокушений. У Божі руки вас вручаю.

Бабинич».

Пан Анджей не хотів підписуватися особисто, бо вирішив, що його ім'я у кожному мусить викликати огиду, й особливо недовіру. «Якщо розуміють, – міркував він собі, – що краще їм буде вислизнути від гетьмана, ніж гуртом йому заступити дорогу, але побачивши моє прізвище, можуть запідозрити, що я навмисно хочу їх гуртом зібрати, щоб гетьман одним ударом міг із ними покінчити. Подумують, що це якась хитрість, а від якогось там Бабинича швидше приймуть засте-

реження».

Бабиничем назвався пан Анджей від містечка Бабиничі, що лежало неподалік від Орші, яке з давніх часів Кміцицам належало.

Написавши цього листа, наприкінці якого помістив кілька неспіливих слів на власний захист, зазнав нової в серці втіхи від думки, що ось уже цим листом першу надає послугу не лише панові Володийовському та його приятелям, а й усім полковникам, котрі батьківщину задля Радзивілла не захотіли залишити. Відчував при цьому, що ця нитка тягнутиметься й далі. Обставини, в які він потрапив, були напрочуд важкі, майже відчайдушні, але має бути цьому якась рада, якийсь вихід, якась вузька стежина, яка могла б на дорогу випроводити.

Але тепер, коли з високою вірогідністю Олюнька була забезпечена від помсти князя воєводи, а конфедерати – від несподіваного нападу, поставив собі пан Анджей запитання, що він сам робитиме. Порвав зі зрадниками, спалив за собою мости, хотів тепер служити вітчизні, принести їй у жертву силу, здоров'я, життя. Але як це зробити? Як почати? До чого прикласти руку? І знову спало йому на гадку: «Треба йти до конфедератів». Але якщо вони не приймуть, якщо зрадником оголосять і вб'ють, або що гірше, ганебно виженуть?

– Краще б убили! – крикнув пан Анджей і мало не згорів від сорому і відчуття власної ганьби. – Мабуть, легше рятувати Олюньку, і навіть конфедератів, ніж власну честь.

Тут саме й починалися справжні ознаки відчаю. І знову юнацька душа стала закипати.

«Чи я не зможу робити так, як проти Хованського діяв? – сказав він сам собі. – Ватагу зберу, буду шведів термосити, палити, різати. Не в новину мені це! Ніхто їм не опирався, а я опиратимусь, аж прийде час, що як Литва питала, так і ціла Річ Посполита спитає: хто той юнак, котрий сам-один сміє левові в пащу влезити? Тоді шапку зніму і скажу: “Дивіться, це я, Кміщиц!”»

І така охопила його жага, пекуча до цієї кровопролитної роботи, що вже хотів вихопитися з кімнати, наказати на коней сідати Кемличам, їхній челяді, своїм і вирушати.

Але не встиг дійти до дверей, як відчув ураз, наче його щось вдарило в груди і відштовхнуло від порога. Зупинився посеред світлиці та глипнув перед себе здивовано.

– Як же це я? Цим вини не змию.

І прислухався до власної совісті.

«А де покута за провини? – питало сумління. – Тут потрібне щось інше!»

«Що?» – спитав тоді пан Кміщиц.

«Чим же можна спокутувати провину, якщо не службою важкою та незміримою, чесною та чистою, як сльоза?... Чи це така служба – зібрати купу гультіпак і носитися з ними, як вихор, по полю та пущі? Чи не тому такого прагнеш, що тобі пахнуть розбої, як псові печінка? Така забава – це не служба, набіги – не війна, а розбій – не вітчизни захист! Вже чинив

так проти Хованського і що з того вийшло? Шибеники, котрі по лісах нишпорять, також готові нападати на шведські загони, а ти звідки візьмеш інших людей? Шведам допечеш, але й мирному люду допечеш, помсту на них накличеш і чого доб'єшся? Сіном, телепню, хочеш відвертитися від роботи та покути!»

Так промовляла в панові Кміцицу совість, і пан Анджей бачив, що вона має слухність, і злість його брала, і жаль якийсь до власного сумління, що таку гірку правду говорило.

– Що ж мені робити? – промовив він нарешті. – Хто мені порадить, хто мене врятує?

Тут ноги стали підгинатися мимоволі під паном Анджеєм, аж врешті став він на коліна біля тапчана й узявся молитися вголос, і просити від усієї душі та серця:

– Ісусе Христе, любий Боже, – промовляв парубок, – колись на хресті над негідником Ти змилювався, так змилуйся і наді мною. Ось я прагну омитися від гріхів своїх, нове життя розпочати та батьківщині чесно служити, та не знаю як, бо дурний. І служив тим зрадникам, Господи, не зі злості, а саме з дурості. Просвіти мене, надихни, утіш у відчаї моєму та врятуй у милосерді своєму, бо загину.

Тут голос полковника затремтів, він став битися в широкі груди, аж загуділо в кімнаті, і повторювати:

– Боже, будь милостивий до мене, грішного! Будь милостивий до мене, грішного! Будь милостивий до мене, грішного!

Після цього склав руки, простягнув їх угору і продовжив:
– А Ти, найсвятіша Матір Божа, еретиками у цій вітчизні зневажена, заступися за мене перед Сином своїм, зглянься на мій порятунок, не залишай мене в смутку та бідності моїй, щоб я міг Тобі служити, за образи Твої поквитатися і в годину скону мати Тебе за заступницю душі моєї!

А коли так благав пан Кміциц, то сльози стали, як горох, литися з його очей, на завершення парубок поклав голову на тапчан і замовк, немовби чекаючи відповіді на свою палку молитву. Настала тиша в кімнаті і лише голосний шум від ближніх сосен долинав ззовні.

Аж тут зашурхотіла тирса під важкими кроками за вікном і почулися два голоси:

– А що ви думаєте, пане вахмістре, куди звідси поїдемо?

– Чи я знаю?! – засумнівався Сорока. – Поїдемо, та й усе! Може ген туди, до короля, котрий під шведською рукою стогне.

– А це правда, що його всі покинули?

– Але його Господь Бог не покинув.

Пан Кміциц рвійно схопився з тапчану, його обличчя було світле та спокійне. Він пішов на вихід і, розчахнувши двері від сіней, наказав жовнірам:

– Коней мати напоготові, в дорогу час!

Розділ III

Одразу ж рух зробився між жовнірами, котрі раді були вже виїхати з лісу в далекий світ, тим більше, що боялися ще погоні з боку Богуслава Радзивілла. Старий Кемлич пішов до хати, зметикувавши, що пан Кміциц буде в ньому мати потребу.

– Ваша милість хоче їхати? – спитав ідучи.

– Саме так. Ви виведете мене з лісу. Знаєте тут усі місцини?

– Знаю, я тутешній. А куди ваша милість хоче їхати?

– До людей короля.

Дідуган відступив здивовано.

– Матінко Божа! – зойкнув він. – А до котрого короля, ваша милосте?

– Та не до шведського ж.

Пан Кемлич не лише не заспокоївся, а й почав хреститися.

– То ваша милість, мабуть, не знає, що люди кажуть, що король у Сілезії сховався, бо його всі покинули. Навіть Краків в облозі.

– Поїдемо у Сілезію.

– Але як через шведів пробратися?

– Чи по-шляхетському, чи по-хлопському, чи на кульбаці, чи пішки, байдуже, лише б пробратися!

– Та це купу часу забере.

– Часу маємо досить. Але радий би був, щоб якнайшвидше.

Пан Кемлич покинув дивуватися. Старий був занадто хитрий, аби не здогадатися, що є якась особлива і таємнича причина цього наміру пана Анджея, й одразу ж тисячі припущень зароїлося в його голові. А що жовніри пана Кміцица, котрим пан Анджей мовчати наказав, нічого не сказали ні старому, ні його синам про викрадення князя Богуслава, то найвірогіднішим здалося йому припущення, що, мабуть, князь віленський воєвода висилає молодого полковника з якоюсь місією до короля. Переконувало його в цій версії особливо те, що він визнавав пана Кміцица найгарячішим однодумцем гетьмана і про його заслуги перед князем знав, адже хоругви конфедератів рознесли про це звістку по всьому Підляському воєводстві, створюючи панові Анджею славу недолюдка та зрадника.

«Гетьман посилає довірену особу до короля, – міркував дідуган, – бо з ним примиритися хоче і шведів покинути. Мали б йому вже набриднути їхні накази. Для чого б іншого його посилав?»

Старий Кемлич недовго мізкував над вирішенням цього питання, бо йшлося йому зовсім про що інше, а саме про те, яку б вигоду міг для себе з таких обставин витягнути. Тож якщо він слугуватиме пану Кміцицу, то слугуватиме водночас і гетьману, і королеві, тому не залишиться без щедрої винагороди. Милість таких панів придасться також, якщо б

довелося за старі гріхи відповідати. До всього цього таки буде війна, країна повстане, а тоді здобич сама втрапить у руки. Це все всміхнулося старигану, котрий і без того звик слухатись свого пана, і не припиняв його боятися, як вогню, відчуваючи якийсь гіпнотичний вплив, який пан Анджей умів справляти на всіх своїх підлеглих.

– Ваша милість, – зауважив він, – буде змушена всю Річ Посполиту проїхати, щоб до людей короля дістатися. Шведські гарнізони це ніщо, бо міста можна оминати і лісами їхати. Але гірше те, що і по лісах, як зазвичай трапляється в неспокійні часи, є повно свавільних зграй, котрі мандрівників обчистять, а ваша милість людей має мало.

– Поїдете зі мною, пане Кемлич, разом із синами і тими людьми, котрих маєте, тоді буде нас більше.

– Якщо ваша милість накаже, то я, звісно, поїду, але я убогий чоловік. Одні лиш злидні у нас, більше нічого. Як же мені без худоби та даху над головою залишитись?

– Що зробите, те вам окупиться, та й для вас краще голови звідси забрати, поки ще вони на шиях сидять.

– Заради всіх святих!.. Що ваша милість таке каже?.. Що?.. Як це?.. Що мені, невинному, тут загрожує? Кому ми дорогу перейшли?..

На це пан Анджей зауважив:

– Знають вас тут, гультіпак! Ви мали проблеми з паном Копистинським і його позбулися, потім утікали від судів і служили в мене. До всього ж украли мою здобич, табун ко-

ней.

– Та що ж ви так! Матінко Божа! – завоктав старий.

– Замовкніть і слухайте! Потім ви повернулися до старого лігва й узялися нишпорити в околиці, як розбійники, коні та здобич звідусіль хапаючи. Не відпирайтесь, бо я не ваш суддя, і самі найкраще знаєте, що правду кажу. Ви забираєте коней у Золотаренка, це добре, забираєте у шведів, це також добре. Але якщо вас упіймають, то шкури здеруть, і матимуть рацію.

– Правду кажете, бо лише у ворогів відбираємо, – спробував відвертитися старий.

– Брешете, бо і на своїх нападаєте, мені вже ваші сини зізналися, а це вже просто розбій і шляхетному імені ганьба. Сором вам, гультаї!.. Хлопами вам бути, а не шляхтою!

Став раки пекти від цих слів третій калач і сказав:

– Ваша милість нас кривдить, бо ми, пам'ятаючи наше становище, хлопським промислом не бавимося. Ми коней уночі з нічийих стаєнь не виводимо. Що іншого з лугів табун захопити або здобути. Це дозволено і немає в цьому жодної кривди у воєнні часи для шляхтича. Але кінь у стайні свята річ, і хіба циган, єврей чи селянин його вкраде, але не шляхтич! Ми такого, ваша милосте, не чинимо. Але що війна, то війна!

– Хоч би і десять воєн було, в битві лише можете здобич брати, а якщо його на дорозі шукаєте, то це розбій!

– Бог є свідком нашої невинності.

– Але ж ви вже тут і кашу заварили. Коротко кажучи, кра-

ще вам звідси втікати, бо раніше, чи пізніше, але зашморг вас не омине. Якщо ж поїдете зі мною, то вірною службою змиєте свої провини та пошану повернете. Я беру вас на службу, а вже там і вигода буде краща, ніж від тих коней.

– Поїдемо з вашою милістю куди завгодно, проведемо через шведів і через гультіпак, бо правду ваша милість каже, що нас тут лихі люди прикро переслідують, а за що? За що?.. За нашу бідність, ось що! Лише за бідність. Може, також Господь Бог змилується над нами і виручить нас у смутку!

Тут старий Кемлич мимоволі потер руки і блиснув очима. «Від цих дій, – подумав він собі, – закипить у країні, як у казані, гріх цим не скористатися».

Аж тут пан Кміщиц глянув на нього прискіпливо.

– Тільки спробуйте мене зрадити! – промовив він лихо-вісно. – Бо не втечете, і лише Божа рука зможе вас тоді врятувати!

– Таке не про нас, – понурився пан Кемлич, – і хай мене Бог осудить, якщо мені така хоч гадка в голові промайнула.

– Вірю, – продовжив помовчавши пан Анджей, – бо зрада це щось інше, ніж гультьайство, і жоден гультіпака такого не вчинить.

– Що ваша милість тепер накаже? – поцікавився пан Кемлич.

– Насамперед є два листи, які треба негайно відправити. Маєте розсудливих людей?

– Куди треба їхати?

– Один хай їде до князя воєводи, але немає потреби його особисто бачити. Лише послання передати в першій же княжій хоругві і повертатися, не чекаючи відповіді.

– Смолокур поїде, він метикуватий і досвідчений чоловік.

– Гаразд. Другий лист треба відвезти на Підляшшя. Спитати ляуданську хоругву пана Володийовського й особисто полковникові в руки віддати.

Стариган заморгав хитро і подумав: «То бачу, що робота йде на всі боки, коли вже навіть із конфедератами нюхаються. Буде окріп! Буде!». Після чого вимовив уголос:

– Ваша милосте! Якщо це не такий терміновий лист, то може б, виїхавши з лісів, комусь по дорозі віддати. Тут багато шляхти конфедератам сприяє і кожен охоче відвезе, а нам на одну людину більше залишиться.

– Це ви добре вигадали, – погодився пан Кміциц, – бо буде краще, щоб той, хто повезе лист, не знав, від кого він. А чи швидко виберемося з лісів?

– Як ваша милість захоче. Можемо їхати і два тижні, а можемо й завтра виїхати.

– Потім побалакаємо, а тепер слухайте мене уважно, пане Кемлич!

– Я весь в увазі, ваша милосте.

– Мене оголосили, – правив своє пан Кміциц, – в усій Речі Посполитій недолюдком і гетьманським запроданцем, або й навіть шведським. Якби король знав, хто я насправді, то міг би мені не довіряти і намірами моїми погордувати, які якщо

нещирі, то Бог бачить! Обережно, пане Кемлич!

– Буду обачним, ваша милосте.

– Тепер мене називайте не пан Кміщиц, а пан Бабинич, втямили? Ніхто не має мого справжнього імені знати. Ані пельку не розтуляйте, ані пари з вуст не пускайте. Якщо питатимуть, звідки я, скажете, що дорогою мене підібрали і мене не знаєте. Натомість скажіть: якщо цікаво, то його самого питайте.

– Розумію, ваша милосте.

– Синам закажіть, слугам також. Хоч би з них паси дерли, мене зовуть Бабинич. Горлом мені за це відповідаєте!

– Слухаюсь, ваша милосте. Піду синам оголосити, бо цим шельмам потрібно лопатою в голову вкладати. Така мені з них утіха. Бог покарав за давні гріхи. Але ось що. Чи дозволить ваша милість слово сказати?

– Нічого не бійтесь.

– Бачиться мені, що краще буде, якщо ми не скажемо ні жовнірам, ні челяді, куди їдемо.

– Слушна думка.

– Достатньо буде, коли вони знатимуть, що це пан Бабинич, а не пан Кміщиц їде. Ще одне: вирушаючи в таку дорогу, краще б приховати походження вашої милості.

– Тобто?

– Бо шведи охоронні грамоти відомим людям видають, а хто не має охоронної грамоти, цього до коменданта ведуть.

– Я охоронні грамоти для шведських гарнізонів маю!

Здивування блиснуло в хитрих очах пана Кемлича, але подумавши хвилику, він попросив:

– Ваша милість дозволить ще сказати, що я міркую?

– Тільки б добре радили, а не марудили, то кажіть, бо бачу, що з вас добрий спритник.

– Якщо охоронні грамоти є, то це добре, бо можна у винятковій ситуації їх показати, але якщо ваша милість із таким завданням їде, яке в таємниці треба тримати, то краще охоронні грамоти сховати. Не знаю, чи вони видані на ім'я пана Бабинича, чи пана Кміщица, але якщо показати, то слід залишитися і легше погоні буде.

– У саме яблучко трапили! – вигукнув пан Кміщиц. – Охоронні грамоти краще зберегти на інший час, якщо можна інакше пробратися!

– Можна, ваша милосте, але в селянській одежі або пахолком, що буде легше, бо в мене тут є трохи всього – шапок і сірих кожухів, саме таких, які дрібна шляхта носить. Узявши табун коней, можна було б поїхати з ними ніби по ярмарках і пробиратися щораз глибше, ген аж під Лович і Варшаву. Що я, даруйте, ваша милосте, не раз уже, ще в спокійні часи робив, і ті дороги знаю. Якраз під цю пору припадає ярмарок у Суботі, на який здалеку з'їжджаються. У Суботі дізнаємося й про інші міста, де буде ярмарок – і все далі! Лише б далі!.. Шведи також менше на пахолків задивляються, бо мурашня ця по всіх ярмарках сновигає. А питає нас котрийсь комендант, то йому витлумачимо, що гуртом безпечніше; коли

ж менші групи перестрінемо, то, якщо Всевишній і Матінка Божа дозволять, можна їм по животах проїхатись.

– А якщо в нас коні відберуть? Бо реквізиції під час війни – буденна річ.

– Або куплять, або заберуть. Якщо куплять, то далі без коней, ніби за кіньми в Суботу подамося, а якщо заберуть, здіймемо лемент і зі скаргою поїдемо аж у Варшаву та Краків.

– Хитрий маєте розум, – зазначив пан Кміциц, – і бачу, що мені станете в пригоді. Хоч би навіть шведи цих коней забрали, то з'явиться й такий, хто заплатить.

– Все одно я мав до Елка, в Пруссію, з ними їхати, та добре складається, бо саме цим шляхом нам дорога випаде. В Елку перетнемо кордон, потім подамося на Остроленку, а звідти пустимося аж під Пултуськ і Варшаву.

– А де є та Субота?

– Неподалік від П'ятниці, ваша милосте.

– Кепкуєте, пане Кемлич?

– Я б не посмів, – дідуган схрестив руки на грудях і схилив голову. – Просто там так дивно містечка називають. Це за Ловичем, ваша милосте, туди ще кавалок дороги.

– І великі ярмарки в тій Суботі?

– Не такі великі, як у Ловичі, але є одна в цій порі, на яку навіть із Пруссії коней приганяють, і люду сила-силенна з'їжджається. Упевнений, що цього року не буде гірше, бо там спокійно, шведи всюди панують і по містах залоги три-

мають. Хоч би хтось хотів щось накоїти, то не зможе.

– Я приймаю ваш спосіб!.. Поїдемо з кіньми, за яких я наперед заплачу, щоб ви шкоди не зазнали.

– Дякую вашій милості за розуміння.

– Підготуйте лише кожухи, чепраки та прості шаблі, бо вирушаємо негайно. І накажіть синам і слугам, хто там є, як мене звати і що я з кіньми їду, а ви найнялися допомогти. Ідіть!

А вже коли стариган обернувся до дверей, пан Анджей сказав ще й таке:

– І не буде мене ніхто не називати ні милістю, ні комендантом, ні полковником, лише паном Бабиничем!

Пан Кемлич вийшов і вже через годину сиділи всі на конях, готові вирушати в далеку путь.

Пана Кміцица, одягненого в сіру свитку пахолка, в таку ж потерту баранячу шапку і з перев'язаним обличчям, немов після якоїсь бійки в корчмі, важко було впізнати, він був подібний на дрібного шляхтича, котрий вештається з ярмарку на ярмарок. Оточували його люди подібного ґатунку, озброєні простими шаблями та довгими батогами для підганяння коней, а також арканами, щоб хапати тих, що розбіглися.

Жовніри здивовано зиркали на свого полковника, роблячи нишком різні про нього зауваження. Дивно їм було, що це вже пан Бабинич, а не пан Кміциц, що його мають лише паном називати, а найбільше стенов від цього плечима і вусами

ворушив старий Сорока, котрий, споглядаючи, як на веселку, на грізного полковника, бурчав Білоусові:

– Мені це «пане» через горлянку не пройде. Хай мене вб'є, а я таки по-старому називатиму, як йому належитьсья!

– Якщо наказ, то наказ! – не погодився Білоус. – Але полковник змінився неабияк.

Не знали жовніри, що і душа в панові Анджею змінилася так само, як і зовнішній вигляд.

– У дорогу! – гучно наказав пан Бабинич.

Заляскотіли батоги, вершники оточили табун коней, які збилися в купу, і вирушили.

Розділ IV

Ідучи по самому кордону між Троцьким воєводством і Пруссією, подорожні проходили обширними лісами та бездоріжжям, лише Кемличам знайомими, аж зайшли в Пруссію та дісталися Ленга, або, як його старий Кемлич називав, до Елка, де дізналися новини про публічні справи шляхти, що там перебувала, й яка від шведів під захист електора сховалася разом із дружинами, дітьми та майном.

Ленг був схожий на табір, можна навіть сказати, що якийсь сеймик там проводять. Шляхта хляла без угаву прусське пиво і патякала, щоразу хтось якісь новини привозив. Не питаючи ні про що і лише нашорошуючи пильно вуха, дізнався пан Бабинич, що Королівська Пруссія і впливові її міста рішуче виступили на боці Яна-Казимира й уже угоду з електором уклали, щоб спільно проти будь-якого ворога захищатися. Подейкували, однак, що попри цю угоду міста не хотіли прийняти електорських гарнізонів, остерігаючись, аби цей хитрий князь, раз засівши в них збройною рукою, не захотів потім назавжди їх захопити, або щоб у вирішальний момент із шведами не об'єднався, до чого вроджена хитрість могла його схилити.

Шляхта нарікала на цю недовіру міщан, але пан Анджей, знаючи про зносини Радзивілла з електором, кусав себе за язик, щоб не розповісти всього, що йому було відоме. Стри-

мувала полковника від цього думка, що небезпечно було в Пруссії електора вголос чехвостити самого курфюрста, до того ж, сіромасі, котрий на торг із кіньми приїхав, не випадало вдаватися в заплутані політичні сфери, над якими навіть найвидатніші державні діячі даремно мізки собі ламали.

Продавши кількох коней і докупивши замість них нових, мандрівники їхали далі вздовж прусського кордону, але вже трактом, що веде із Ленга до Щучина, що лежав у самому кутку Мазовецького воєводства, між Пруссією з одного і Підляським воєводством з іншого боку. До самого Щучина не хотів, однак, пан Анджей їхати, бо дізнався, що в місті стоїть одна хоругва конфедератів, полковником у якій власне й був пан Володийовський.

Вочевидь, пан Міхал був змушений іти більш-менш тією ж самою дорогою, якою їхав тепер пан Кміциц, і зупинився в Щучині для короткого перепочинку під самим підляським кордоном, на тимчасових квартирах, в яких легше було подбати про провіант для людей і фураж для коней, ніж у досить уже спустошеному Підляшші.

Але пан Анджей не хотів тепер здібати відомого полковника, адже вважав, що, не маючи інших доказів, ніж свої слова, не зможе його переконати в своєму навершенні та щирості намірів. Тож за дві милі від Щучина наказав звернути у бік Вонсоші, на захід. Щодо листа, який мав для пана Володийовського, то вирішив послати його за першої ж ліпшої нагоди.

Тим часом, не підїжджаючи до Вонсоші, мандрівники зупинилися в придорожній корчмі, що «Поклик» називалася, і розмістилися на нічліг, який обіцявся бути зручним, бо в шинку, крім корчмаря-пруссака, не було нікого з гостей.

Але заледве пан Кміциц із трьома Кемличами та Сорокою зібралися до вечері, як ззовні почувся гуркіт коліс і тупіт коней.

Ще сонце добре не зайшло, як пан Анджей вийшов із корчми поглянути, хто там приїжджає, бо був цікавий, чи це часом не якийсь шведський розїзд, але замість шведів побачив бричку, а за нею дві підводи й озброєних людей біля них.

На перший погляд легко було збагнути, що то якась важлива персона підїжджає. Бричка була запряжена чотирма кіньми, добрими, пруськими, з грубими кістками і пружними хребтами, форейтор сидів на одному зі запряжних, тримаючи двох чудових собак на повідках. На козлах примостився візник, а біля нього гайдучок-угорець, на задньому ж сидінні сам пан сидів, підпертий під боки, в жупані без рукавів, рясно сколеному позолоченими шпильками. Позаду рухалися дві фіри, досить місткі, а при кожній було по четверо озброєних шаблями та бандолетами слуг. Сам пан був чоловік ще дуже молодий, хоч і гоноровий, років заледве двадцяти кількох. Обличчя мав товстощоке, багряне, але і по всій поставі можна було второпати, що в їжі собі не відмовляв. Коли бричка зупинилася, гайдучок підбіг руку подати, а вельможа, помітивши пана Кміцица, котрий стояв на

порозі, кивнув рукавицею та покликав:

– А послухай-но, друже!

Пан Анджей замість того, щоб підійти, відступив у глиб корчми, бо його враз злість взяла. Не звик чоловік ще ні до сірої свитки, ні до того, щоб на нього кивали рукавицею. Тому повернувся, сів за стіл і взявся знову до їжі. Незнайомий пан увійшов услід за ним.

Він примружив очі, бо в кімнаті було похмуро, тільки догоряв невеликий вогонь у грубці.

– А чому ніхто не виходить мене зустрічати? – промовив незнайомий пан.

– Бо корчмар пішов до комори, – відбрив пан Кміциц, – а ми мандрівники, як і ваша вельможність.

– Дякую за чин. А що ви за одні?

– Шляхтич із кіньми їде.

– А компанія також шляхта?

– Дрібна, але шляхта.

– Ну, що ж, вітаю, панове. Куди Бог провадить?

– З ярмарку на ярмарок, лише б тільки табун збути.

– Якщо ви тут ночуєте, то завтра за дня я огляну, може, щось і собі виберу. А тим часом дозвольте, панове, присісти до столу.

Незнайомий пан, щоправда, питав, чи йому присісти дозволять, таким тоном, немовби був у цьому цілком певний, і не помилився, бо молодий конюх ввічливо запропонував:

– Просимо вашу вельможність, хоч ми і не повинні про

щось просити, бо лише горохом із ковбасою можемо приготувати.

– Я маю в скринях кращі за ці делікатеси, – не без певної пихи зронив молодий панок, – але в мене жовнірський шлунок, тому горох із ковбасою, тільки б зі смачною підливою, над усе шаную.

Сказавши це, а промовляв він дуже повільно, хоч і погляд його очей був розумний і меткий, сів на лавку, коли ж пан Кміциц посунувся від нього так, аби зробити зручне місце, додав ласкаво:

– Будь ласка, прошу, не турбуйтеся, пане. У дорозі на гідність не зважають, і навіть якщо мене також ліктем штурхнете, то мені корона з голови не злетить.

Пан Анджей, котрий саме підсував незнайомцеві миску з горохом, і, як то кажуть, не звик ще до такого поводження, охоче розбив би її на голові бундючного молодика, коли б не те, що було щось у цій пихатості, що забавляло полковника. Тому не лише внутрішній вибух він угамував, а й усміхнувся та промовив:

– Такі тепер часи, ваша вельможносте, що й із найвищих голів корони падають: *exemplum*⁶ наш король Ян-Казимир, котрий згідно з правом дві мав би носити, а не має жодної, хіба що одну тернову...

На це незнайомиць кинув на пана Кміцица швидкий погляд, після цього зітхнув:

---

⁶ *Exemplum* (лат.) – наприклад.

– Такі тепер часи, що краще про це не балакати, хіба з дуже близькими людьми.

Але за мить додав:

– Гарно це ви, пане, сказали. Мусили б десь по садибах при високих людях служити, бо мова ваша вишуканіша, ніж ваш вигляд.

– Терся між людьми, чув те й інше, але не служив.

– Звідки ж ви родом, якщо не секрет?

– З провінції, з Троцького воєводства.

– Нічого, що з провінції, лише б шляхтич, бо це головне.

А що там чути в Литві?

– Все по-старому, зрадників достатньо.

– Зрадників? Таке скажете, пане. А що ж це за зрадники, якщо не таємниця?

– Ті, хто від короля і Речі Посполитої відступилися.

– А як там мається князь віленський воєвода?

– Хворий, кажуть: дихання йому затикає.

– Дай йому, Боже, здоров'я, чесний він пан!

– Для шведів чесний, бо ворота їм навстіж відчинив.

– А ви, пане, часом не його партизан?

Пан Анджей помітив, що незнайомиць, весь час ніби безтурботно розпитуючи, досліджує його.

– Що мені до цього! – відрубав він. – Хай про це інші думають. Я боюся, щоб мені шведи коней у реквізицію не забрали.

– Тоді потрібно було їх на місці збути. Ось, і на Підляшші

стоять, мабуть, ті хоругви, які проти гетьмана збунтувалися, й які навряд чи мають коней скільки треба.

— Цього я не знаю, бо між ними не бував, хоча котрийсь проїжджий пан дав мені лист до одного з їхніх полковників, аби його принагідно передав.

— Як же той проїжджий пан міг дати вам лист, якщо ви на Підляшшя не їдете?

— Бо в Щучині стоїть одна хоругва конфедератів, тому той чоловік сказав мені так: або сам віддаси, або оказію знайдеш, повз Щучин проїжджаючи.

— А то добре складається, бо я саме до Щучина їду.

— Ваша вельможність також від шведів утікає?

Незнайомець замість відповісти, глипнув на пан Кміцица та ніби байдуже спитав:

— Чому ви сказали «також», а самі не лише не втікаєте, а поміж них їдете і коні їм продаватимете, якщо їх силою у вас не відберуть?

На це пан Анджей стенив плечима.

— Я сказав «також», бо в Ленгу бачив багато шляхтичів, котрі від них ховалися, а щодо мене, хай би їм усі так служили, скільки я маю бажання їм прислужувати, лише так думаю, щоб тут довго місця собі не нагріли.

— І не боїтеся таке казати? — поцікавився незнайомець.

— Не боюся, бо я непохлибий, а крім цього, людина до Щучина їде, а там усі вголос кажуть, що думають, дай же, Господи, щоб якнайшвидше від балаканини до діла дійшло.

— Бачу, що ви швидкі на язик і дію! — зауважив незнайомець. — Але якщо так шведів не любите, то чому від тих хоругв, які проти гетьмана збунтувалися, їдете? Адже вони збунтувалися не через затримку платні чи сваволю? Ні! Лише тому, що гетьманові та шведам не хотіли служити. Краще було б тим жовнірам, небожам, під гетьманом залишатися, вони ж зажадали роль бунтівників перейняти, голод, незручності та присуди, ніж проти короля виступити. Якщо дійде між ними та шведами до війни, тоді безперечно, а може, уже б дійшло, якби не те, що шведи ще до цього закутка не дісталися. Будьте певні, дістануться, втраплять сюди, тоді й побачите!

— І я міркую, що тут найшвидше війна розпочнеться! — зауважив пан Кміциц.

— Якщо ви так міркуєте, і маєте щиру до шведів огиду (в очах це можна прочитати, що правду кажете, бо я на цьому знаюся), то чому ж до цих чесних жовнірів не пристанете? Чи ще час не настав, чи їм не потрібні руки та шаблі? Чимало там чесних служить, хто воліє свого пана, а не чужого, і щораз їх більше буде. Ви їдете з тих країв, де шведи ще зовсім не запанували, а ті, хто їх пізнав, гіркими сльозами плачуть. У Великій Польщі, яка хоч і добровільно здалася, вже пальці шляхті в курок від мушкетів вкручують, і грабують, і реквізиції роблять, що тільки можуть, забирають. У тутешньому воеводстві не кращий їхній промисел. Генерал Штейнбок видав маніфест, аби кожен тихо вдома сидів, то до нього поставляться з повагою і до його добра. Але де там!

Генерал своє, а тамтешні коменданти своє, тому ніхто певного майбутнього не має, на долю лише розраховує. Кожному хочеться втішатися тим, що мав, щоб у спокої проживав і щоб йому добре було. А тут приїде перша-ліпша приبلуда, і «дай»! Не даси, то тобі провину вигадують, щоб маєтку тебе позбавити, або й провини не шукаючи, голову відсічуть. Не один уже кривавими сльозами втирається, давнього пана згадуючи, а всі в надії безперервно на конфедератів дивляться, чи часом від них якийсь порятунок для вітчизни та громадян не прийде.

– Ваша вельможносте, – зауважив пан Кміциц, – бачу, що ви не кращого, ніж я, шведам бажаєте?

Незнайомий пан озирнувся немовби з певним острахом навколо, але відразу ж заспокоївся і продовжив:

– Жадаю їм, щоб їх мор вибив, і цього перед вами не приховую, бо бачиться мені, що ви порядний, і навіть якби й не був порядний, то мене не зв'яжете і шведам не відвезете, та й я не дамся, маючи озброєну челядь і шаблю при боці.

– Можете, ваша вельможносте, бути впевнені, що я цього не зроблю. Більше того, до серця мені ваші слова. Вже хоча б те мені подобається, що ви не завагалися маєтки залишити, яким ворог мститися не забуде. Похвали гідна така позиція щодо батьківщини.

Пан Анджей мимоволі став промовляти протекційним тоном, як начальник до підлеглого, не подумавши, що такі слова могли б дивно звучати з вуст шляхтича-конюха, але, ли-

бонь, і молодий пан не звернув на це увагу, бо лише хитро заморгав очима:

– Чи я дурний? У мене перше правило, щоб моє не пропало, бо що Господь Бог дав, те треба поважати. Я сидів тихо до жнив та обмолотів. А тепер, коли все цінне в Пруссію продав – і реманент, й усіляке майно, то подумав собі: час у дорогу! Тепер можуть мені мстити, хай собі забирають, що їм до смаку припаде.

– Але ж ваша вельможність залишила землю та будівлі.

– Ба, коли я Вонсошське староство орендую від мазовецького воєводи, а саме зараз мій контракт закінчився. Останній внесок я ще не заплатив і не заплачу, бо, як я чув, пан мазовецький воєвода зі шведом знюхався. То нехай йому за це внесок пропаде, а мені готовий гріш додасться.

Пан Кміциц усміхнувся.

– Дай Вам, Боже, здоров'я! Бо бачу, що ви не лише мужній кавалер, а й розсудливий!

– Як же без цього? – підтримав незнайомець. – Розсудливість – це основа! Але не розсудливо я з вами розмовляв. Чому ж, відчуваючи кривди вітчизни та нашого короля, ви не підете до тих чесних вояків на Підляшші і в їхні ряди не станете? І Богові слугуватимете, і самому може пощастити, бо то вже не одному сталося, що з бідного прислужника паном із війни вийшов. Видно по вас, що ви сміливий і рішучий, а якщо вам походження не стає на заваді, то можете хутко до якоїсь такої фортуни дійти, якщо Бог здобичі додасть.

Тільки б не марнувати те, що тут і там у руки втрапить, то і пухир налеться. Не знаю, чи ви маєте якийсь маєток, а якщо не маєте, то могли б мати: з пухирем і з орендою неважливо, а з оренди, за Божої помочі, і до спадку недалеко. А так, почавши від прислужника, можна і товаришем померти, або на якійсь високій посаді, аби до роботи не лінуватися, бо хто вранці встає, тому Бог дає.

Пан Кміциц гриз вуса, бо його безугавний сміх брав. Все його обличчя аж тремтіло, він одночасно і морщився, бо час від часу боліла рана, що встигла вже присохнути.

Незнайомець же не вгавав:

– Прийняти вас там приймуть, бо в людях мають потребу, врешті ви мені приглянулися й я беру вас під свою опіку, а за такої підтримки можете багато досягнути.

Тут молодик підняв гордовито своє товстощоче обличчя й узявся рукою по вусах себе гладити. Нарешті він сказав:

– Хочете бути моєю довіреною особою? Шаблю за мною носитимете і за челяддю наглядати.

Пан Кміциц не витримав і зареготав щирим і веселим сміхом, аж йому всі зуби заблистіли.

– Чого ж ви регочете? – спохмурнів незнайомець і насупив брови.

– Це від бажання отримати таку службу.

Але панок зовсім уже образився, тому зауважив:

– Бовдур той, хто вас цих манер навчив, і зважайте, з ким спілкуєтесь, щоб куті меду не передати.

– Нехай ваша вельможність вибачить, – промовив весело пан Анджей, – бо я справді не знаю, перед ким стою.

Молодий пан узявся в боки:

– Я пан Рендзян із Вонсоші, – промовив із гордістю.

Пан Кміциц уже відкривав рота, щоб назвати своє вигадане прізвище, але Білоус квапливо зайшов до світлиці.

– Пане комен...

Жовнір тут же замовк під грізним поглядом пана Анджея, сторопів, глибоко вдихнув і врешті випалив напружено:

– Прошу пана, там якісь люди їдуть.

– Звідки?

– Зі Щучина.

Тепер пан Кміциц трохи збентежився, але хутко повернув собі самовладання, і звелів:

– Треба бути уважним. А багато людей іде?

– Буде з десятеро коней.

– Бандолети майте наготові. Можете йти!

Як тільки жовнір вийшов, він звернувся до пана Рендзяна з Вонсоші та зауважив:

– Аби не шведи...

– Але ж ви до них ідете, – здивувався пан Рендзян, котрий уже якийсь час здивовано зиркав на молодого шляхтича, – тому рано чи пізно, але доведеться їх зустріти.

– Я б також волів шведів, ніж якихось розбишак, яких всюди повно. Хто їде з кіньми, мусить мати зброю і бути обачним, бо це дуже ласий шматок.

– Якщо правда, що в Щучині стоїть пан Володийовський, – зронив пан Рендзян, – то це, мабуть, його роз'їзд. Перш ніж розквартируються, хочуть переконатися, чи безпечна ця околиця, бо зі шведами під боком важко спокійно всидіти.

Почувши це, пан Анджей завертівся по кімнаті і сів у найтемнішому її кутку, де навіс димаря кидав густу тінь на ріг столу. Тим часом зі сіней почувся тупіт і фиркання коней і за хвилику кілька людей зайшли в приміщення.

Той, хто йшов на чолі, був велетенський чоловік, він ступав дерев'яною ногою в незакріплені дошки, якими світлиця була встелена. Пан Кміциц глянув на нього і серце мало не вистрибнуло йому з грудей. Бо це був Юзва Бутрим, котрого звали Безногим.

– А де господар? – спитав він, зупинившись посеред кімнати.

– Я тут! – озвався корчмар. – До послуг вашої милості.

– Для коней корму!

– Немає в мене фуражу, хіба пани поділяться.

Сказавши це, шинкар вказав на пана Рендзяна і конюхів.
– Чий ви люди? – спитав пан Рендзян.

– А хто ви сам?

– Староста з Вонсоші.

Пана Рендзяна, як орендаря посади старости, називали зазвичай його власні люди старостою, і він сам себе так називав у важливіших okazіях.

Але Юзва Бутрим остовпів, побачивши, з якою високою

особою має справу, тому скинув шапку і промовив лагідним голосом:

– Вітаю, ясновельможний пане. У темряві не можна гідність розпізнати.

– Чий ви люди? – повторив пан Рендзян, беручись у боки.

– Ляуданці, з хоругви давнішої білевичівської, а тепер пана Володийовського.

– Заради Бога! То пан Володийовський зараз у Щучині?

– Власною персоною і з іншими полковниками, котрі з Жемайтії прибули.

– Хвала Всевишньому, хвала Всевишньому! – повторив утішений пан староста. – І які ж це полковники є з паном Володийовським?

– Був пан Мирський, – перелічив пан Бутрим, – але його параліч дорогою розбив, є пан Оскерко, пан Ковальський, два пани Скшетуські.

– Які Скшетуські? – зупинив його пан Рендзян. – Часом один із них не пан Скшетуський із Бурця?

– Не знаю, звідки він, – відрубав пан Бутрим, – лише знаю, що пан Скшетуський – збаражчик.

– Ой лишенько! Та це мій пан!

Тут помітив пан Рендзян, як дивно прозвучав цей вигук із вуст пана старости, тому додав:

– Мій пан кум, я хотів сказати.

Кажучи це, не вигадував пан староста, бо справді першого сина пана Скшетуського, Яремка, до хреста тримав якось.

Тим часом у панові Кміцицу, котрий сидів у темному кутку приміщення, думки одна за другою заметушилися в голові. Спочатку схвилювалася в ньому душа на вигляд грізного чоловіка і рука мимоволі хапнула по шаблю. Знав бо пан Анджей, що саме Юзва спричинився до погрому його компанійців, а його самого особистим був ворогом. Давній пан Кміциц наказав би його в цю мить схопити і кінями волочити, але теперішній пан Бабинич перемиг. Тому неспокій його охопив від думки, що якщо шляхта його впізнає, можуть звідси виплисти розмаїті для подальшої подорожі й усієї місії неприємності. Відтак вирішив не датися впізнати і щораз глибше засувався в тінь. Врешті оперся ліктями об стіл і охопив голову руками, і став вдавати, що дримає.

Водночас шепнув Сороці, котрий сидів поруч:

– Іди до стайні, нехай коні будуть наготові. Ми їдемо на ніч!

Сорока встав і вийшов.

Пан Анджей вдавав далі, що дримає. Різноманітні спогади почали йому лізти в голову. Ці люди нагадали йому Ляуду, Водокти й усе нещодавнє минуле, яке, як сон, звіялося. Коли хвилину тому Юзва сказав, що належать до хоругви колишньої білевичівської, то панові Анджею аж серце защеміло в грудях від однієї назви. І спало йому на гадку, що точно такий самий був вечір, так само в грубці догоряв вогонь, коли він, як сніг на голову, звалився несподівано у Водокти й уперше побачив у челядній Олюньку між ткалями.

Бачив тепер крізь заплющені повіки, як наяву, цю світлу панну, спокійну, згадував усе, що сталося, як вона хотіла йому бути янголом-хоронителем, у добрі його зміцнити, від лихого захистити, пряму, чесну дорогу вказати. Якби її слухав, якби її тільки слухав!.. Та ж вона знала, що робити, по який бік стати. Знала, де гідність, чесність, обов'язок – і просто взяла б його за руку і провела, якби захотів її слухати.

Тут кохання, збуджене роздумами, здійнялося в серці парубка так, що він був би готовий усю кров пролити, тільки б до ніг цій панночці впасти, і в цю мить був готовий схопити за плечі навіть цього ведмедя ляуданського, котрий його компанійців вигубив, лише тому, що він був із тих сторін, що Білевичі згадав, що Олюньку бачив.

Зі задуми вивело його лише його власне прізвище, повторене кілька разів Юзвою Бутримом. Орендар із Вонсоші розпитував про знайомих, а Юзва розповідав йому, що відбулося в Кейданах із часу пам'ятної угоди гетьмана зі шведами. Розповів про опозицію війська, про ув'язнення полковників, про заслання їх до Бірж і щасливий порятунок. Прізвище пана Кміцица повторювалося в цих оповідках, вкрите суцільним жахом зради та жорстокості. Про те, що пан Володийовський, пани Скшетуські та пан Заглоба життям завдячували пану Анджею, Юзва не знав, натомість розповідав те, що сталося в Білевичах:

– Схопив наш полковник цього зрадника в Білевичах, як лисицю в ямі, й одразу ж наказав його на смерть провади-

ти. Я вів його сам із великою радістю, що його Божа рука досягла, і щоразу йому ліхтарем в очі світив, щоб побачити, чи там розкаяння не з'явиться. Але ж ні! Йшов сміливо, не зважаючи, що перед судом Божим постане. Така вже його закореніла природа. А коли йому нарадив, аби хоча б перехрестився, то мені сказав: «Стули пельку, пахолку, не твоя справа!» Ми поставили його за селом, під грушею, й я уже вимовляв команду, коли пан Заглоба, котрий ішов із нами, наказав виродка обшукати, чи якихось паперів при собі не має. І там виявили лист. Пан Заглоба попросив: «Посвітіть» й узявся до читання. Заледве почав читати, й як схопиться за голову: «Ісусе, Маріє! Давайте його знову до двору!» Сам скочив на коня і помчав, а ми його відвели сподіваючись, що його накажуть ще припекти перед смертю, щоб язика розв'язати. Але де там! Відпустили зрадника на волю. Не мій розум дізнаватися, що вони там вичитали, але я б його не відпустив.

– А що ж у цьому листі було? – зацікавився орендар із Вонсоші.

– Не знаю, що там було. Але видається мені, що мушили бути ще різні офіцери в руках князя воеводи, котрих відразу наказав би розстріляти, якби йому пана Кміцица стратили. До того ж, може, наш полковник і сліз панни Білевичівни пожалів, бо вона знепритомніла, що заледве змогли її до тями привести. У будь-якому разі, не смію я казати, але погано сталося, бо цей чоловік чимало лихого накоїв, чого б навіть

сам Люципер не посоромився. Вся Литва від нього плаче, а скільки вдів, скільки сиріт, скільки бідноти на нього нарікає, лише Богові відомо! Хто його вб'є, матиме заслугу на небі і перед людьми, ніби скаженого собаку вбив!

Тут розмова знову перейшла на пана Володийовського, на панів Скшетуських і на хоругви, що стоять на Підляшші.

– З провіантом важко, – розповідав пан Бутрим, – бо маєтки князя гетьмана вщент уже розібрали, ні людині, ні коневі навіть на зуб у них нічого не знайти, а що є шляхта, то вона убога, по закутках, як у нас у Жемайтії, сидить. Тож вирішили полковники, щоб по сто коней розділитися, і за милю або дві один від одного стояти. Але як прийде зима, не знаю, що буде.

Пан Анджей, котрий слухав досі терпляче, поки про нього була мова, заворушився тепер і вже рота було відкрив, щоб зі свого темного кута сказати: «То вас гетьман таких поділених поодинці рукою повибирає, як раків зі сака».

Але в цю мить двері відчинилися і в них постав Сорока, котрого пан Кміциц послав, аби коней у дорогу приготували. Світло з грубки падало на відверто суворе обличчя вахмістра. Юзва Бутрим глянув на нього, дивився довгу хвилину, після цього звернувся до пана Рендзяна:

– Чи це вашої вельможності чоловік?.. Я його звідкілясь знаю!

– Ні, – заперечив пан Рендзян, – це шляхта, яка з кіньми на ярмарок їде.

– А куди ви їдете? – спитав Юзва.

– В Суботу, – пояснив старий Кемлич.

– А де це?

– Біля П'ятниці.

Юзва також, як раніше пан Кміциц, визнав невчасним жартом цю відповідь і насупив брови:

– Відповідайте, коли питають!

– Яким правом питаєте?

– Можу вам його довести: бо мене на роз'їзд послали, щоб роздивився, чи немає підозрілих людей в околиці. І бачиться мені, що є, якщо не хочуть сказати, куди їдуть!

Пан Анджей, остерігаючись, щоб якась сварка з цієї балачки не виникла, промовив, не висуваючись із темного закутка:

– Не сердіться, пане жовніре, бо П'ятниця і Субота такі ж міста, як і інші, в яких на осінніх ярмарках коней продають. Якщо не вірите, то пана старосту спитайте, він мусить про це знати.

– Справді! – підтвердив пан Рендзян.

На це пан Бутрим зауважив:

– Якщо так, то це зовсім інша річ. Але навіщо вам у ці міста їхати? Ви можете і в Щучині коней збути, бо нам їх дуже бракує, а ті, що ми в Пільвішках захопили, ні до чого не придатні, бо всі заїжджені.

– Кожен їде туди, де йому краще, а ми свою дорогу знаємо, – відповів пан Кміциц.

– Не знаю, де вам краще, але нам не краще, щоб шведам коней приводити і з язиком до них їздити.

– Дивно мені все це, – зауважив орендар із Вонсоші. – Ці люди на шведів намовляють, а тим часом дуже вже їм кортить до них потрапити.

Тут він звернувся до пана Анджея:

– І ви також не дуже-то схожі на конюха, бо і коштовний перстень на руці я зауважив, якого б жоден пан не посоромився.

– Якщо він вам так приглянувся, можете його в мене відкупити, бо я два орти⁷ за нього в Ленгу заплатив, – запропонував пан Кміциц.

– Два орти?.. Тоді він навряд чи щирий, але вдала імітація. Покажіть, будь ласка!

– Візьміть, ваша вельможносте!

– А самі не можете підійти?.. То я маю підходити?

– Я дуже стомився.

– Гей, братику! Щось мені здається, що ви обличчя своє хочете затаїти!

Почувши це, Юзва не сказав ні слова, лише підійшов до грубки, витягнув палаючу головешку і, тримаючи її високо над головою, пішов прямо до пана Кміцица й освітив його обличчя.

Пан Анджей звівся в одну мить на весь зріст і якийсь час

---

⁷ *Орт* – дрібна срібна монета, у XVII ст. ходила в багатьох європейських країнах, у тому числі в Польщі.

вони дивилися один одному у вічі. Враз головешка випала з рук Юзви, розсипаючи тисячі іскринок по дорозі.

– Ісусе, Маріє! – вигукнув пан Бутрим – Це ж пан Кміциц!..

– Так, це я! – підтвердив пан Анджей, збагнувши, що більше не вдасться критися.

Але Юзва гукнув жовнірів, котрі залишилися перед сіньюми:

– Сюди! Хапай! Тримай!

Після чого обернувся до пана Анджея:

– Таки попався, шибенику, зраднику! Саме втілення диявола! Раз вислизнув із моїх рук, а тепер до шведів переодягнений прямуєш? Ось такий Юда, кат чоловіків і жінок? Я вас маю!

Сказавши це, захопив за карк пана Анджея, а той хапнув його. Але до цього вже два молоді Кемличі, Косма та Дам'ян, схопилися з лавки, сягаючи розпатланими головами аж до стелі, і Косма спитав:

– Батьку, битися?

– Битися! – наказав старий Кемлич, виймаючи шаблю. Нараз двері розчахнулися і жовніри Юзви ввалилися в приміщення. Але тут же за ними, майже на їхніх потилицях, звалилася челядь Кемличів.

Юзва хапнув за потилицю лівою рукою пана Анджея, а в правій тримав уже голу рапіру, вчиняючи нею навколо себе вихор і блискавиці. Але пан Кміциц, хоч такої нелюдської

сили не мав, вхопив його також немовби кліщами за горло. Очі Юзви викотилися з орбіт, він намагався ефесом своєї рапіри розбити руку суперника, але не встиг, бо його першим пан Кміциц руків'ям своєї шаблі оглушив. Пальці Юзви, що тримали потилицю супротивника, відразу ж ослабли, сам він захитався і назад завалився від удару. Пан Анджей його ще підштовхнув, щоб мати поле для маневру, і з усього розмаху в обличчя шаблею огрів. Юзва упав навznak, як дуб, черепом ударившись об підлогу.

– Бий! – скомандував пан Кміциц, в якому відразу прокинувся давній забіяка.

Але не було потреби заохочувати, бо в кімнаті вже кипіло, як у горщику. Два молоді Кемличі сікли шаблями, а часом буцали головами, як два бики, кладучи за кожним ударом по людині на землю. Тут же за ними наступав дідуган, присідаючи щомиті аж до землі, примружуючи очі та висуюючи щохвилини шаблюку з-за плечей синів.

А Сорока, котрий найбільше звик до бійок по корчмах і в тісноті, завдавав найбільших втрат. Він так зблизька напірав на супротивників, що вістрям не могли його досягти, стрільнувши в юрбу з пістолів, тепер товк по головах їхніми ж руків'ями, розчавлюючи носи, вибиваючи зуби й очі. Челядь пана Кемлича і два жовніри пана Кміцица поспішили на допомогу своїм панам.

Вир бійки перекинувся від столу в інший кінець світлиці. Ляуданці захищалися запекло, але відколи пан Кміциц, ски-

нувши Юзву, стрибнув у гущину і зараз же розпластав другого пана Бутрима, перемога стала схилятися на його бік.

Слуги пана Рендзяна також приперлися у приміщення зі шаблями та штурмаками⁸. І хоча пан Рендзян кричав «Бий», не знали, що робити, не маючи можливості супротивників розпізнати, бо ляуданці не носили жодних одностроїв. Тому в метушні діставалося хлопцям старости і від одних, і від других.

Пан Рендзян тримався обережно поза боротьбою, прагнучи розпізнати пана Кміцица і вказати його для пострілу, але при слабкому освітленні скіпки пан Анджей постійно зникав йому з очей. То з'являвся, як вогняний демон, то знову розчинявся в темряві.

Опір із боку ляуданців слабнув кожної миті, так пригнітило їх падіння Юзви і жахливе ім'я пана Кміцица. Але воювали запекло. Тим часом корчмар тихо перемістився позаду бійців із цебром води у руці та хлопнув у вогонь. У приміщенні запанувала суцільна темрява. Опоненти збилися в одну купу, таку тісну, що лише п'ястуками могли колошматитись. За хвилину крики припинилися, чулося лише важке дихання і безладний тупіт чобіт. Відтак через вибиті двері вивалилися спочатку люди пана Рендзяна, за ними ляуданці, а ще за ними – пана Кміцица.

Розпочалася метушня в сінях, у дворі та шопі. Пролуна-

---

⁸ *Штурмак* – відкритий, часом напіввідкритий або навіть і закритий шолом часів епохи Відродження, що наслідує певні античні форми.

ло кілька пострілів, потім вереск та іржання коней. Закипіла битва вже біля підвод пана Рендзяна, під які його челядь поховалася, ляуданці також шукали під ними схрону, і тоді ті, що вже там затаїлися, прийнявши їх за нападників, дали по них залп.

– Здавайтеся! – кричав старий Кемлич, запускаючи вістря своєї шаблі між спиці возу і колючи наосліп людей, котрі ховалися під ним.

– Стійте! Здаємося! – заверещало кілька голосів.

І челядь із Вонсоші взялася викидати з-під фіри шаблі та штурмаки, потім і їх самих повитягали за голови молоді Кемличі, аж старий гукнув:

– До підвод! Браття, що в руку втрапить! Живо! Хутко! До возів!

Молоді не стали третього наказу чекати, кинулися відстібати попону, з-під якої випиналися опуклі боки скринь. Вже почали і скарби стягати, коли враз пролунав голос пана Кміциця:

– Ані руш!

І пан Анджей, підсилюючи рукою наказ, почав їх бити плашким боком закривавленої шаблі. Косма і Дам'ян поспішно відскочили вбік.

– Ваша милосте! Хіба не можна? – спитав покірно старий.

– Геть! – крикнув пан Кміциц. – Шукайте старосту!

Косма і Дам'ян поштовхалися якусь мить, а за ними батько, і за чверть години з'явилися знову, ведучи пана Рендзяна,

котрий, вздрівши пана Анджея, схилився низько і промовив:
– Даруйте, ваша милосте, кривда мені тут чиниться, бо я з ніким війни не шукав, а що знайомих їду навідати, то це дозволено кожному.

Пан Кміциц, спершись на шаблю, сапав важко і мовчав, тому пан Рендзян продовжив:

– Я ні шведам, ні князеві гетьманові жодної кривди не вчинив, лише до пана Володийовського їхав, бо він мій старий знайомий і в Україні ми разом воювали. І навіщо мене гудза шукати?! Мене не було в Кейданах і мені байдуже, що там було. Я дивлюся, щоб шкуру цілу вивезти і щоб те, ще мені Бог дав, не пропало... Цього я також не вкрав, а в поті чола заробив. Я не маю стосунку до всієї цієї справи! Хай мені ваша милість дозволить вільно їхати.

Пан Кміциц дихав важко, споглядаючи весь час немовби не уважно на пана Рендзяна.

– Прошу покірно вашу милість! – почав було знову староста. – Ваша милість бачила, що я цих людей не знав і приятелем їм не був. Напали на вашу милість, то отримали своє, але чому я маю терпіти, за що моє має пропадати? Що я завинив? Якщо не може бути інакше, то я жовнірам вашої милості викуп готовий заплатити, хоч мені, убогій людині, багато не залишилося. По таляру їм дам, щоб їхній неспокій даремно не обійшовся. Я дам і по два, і ваша милість прийме також від мене...

– Закрити ці підводи! – наказав пан Кміциц. – А ви заби-

райте своїх поранених і їдьте до дідька!

– Дякую покійно за людей, – заторохкотів пан орендар із Вонсоші.

Аж тут підійшов старий Кемлич, відкопилуючи вперед нижню губу з рештками зубів, і застогнав:

– Ваша милосте. Це наше. Дзеркало справедливості. Це наше.

Але пан Кміциц глянув на нього так, що стариган скорчився аж до землі і не смів вимовити більше ані слова.

Челядь пана Рендзяна кинулася до коней, щодуху фіри закладати, але пан Кміциц знову звернувся до пана старости:

– Забирайте всіх цих поранених й убитих, котрі тут опинилися, відвезіть їх панові Володийовському і скажіть йому від мене, що я йому не ворог, а може, навіть і кращий приятель, ніж він думає. Його хотів оминати, бо ще не час, щоб ми здибалися. Може, пізніше прийде ще нагода, але зараз ні він би не повірив, ні я не мав би його чим переконати. Можливо, пізніше. Будьте обачні, пане! Скажіть йому, що ці люди на мене напали і я був змушений боронитися.

– По правді так і було, – погодився пан Рендзян.

– Чекайте. Скажіть іще панові Володийовському, щоб купи трималися, бо Радзивілл, як тільки кінноти від Понтуса дочекається, то відразу вирушить на них. Може, вони вже навіть у дорозі. Обоє з князем конюшим та електором змовилися, і близько кордону небезпечно стояти. Але насамперед нехай купи тримаються, бо згинуть намарно. Воєвода ві-

тебський хоче на Підляшшя потрапити. Нехай ідуть йому назустріч, щоб у разі перешкоди надати допомогу.

– Все скажу, наче мені за це заплатили.

– Хоч це й пан Кміциц сказав, хоча й пан Кміциц застерігає, але йому можна вірити, нехай порадяться з іншими полковниками і збагнуть, що разом будуть сильніші. Повторюю, що гетьман вже в дорозі, а я панові Володийовському – не ворог.

– Якби я це мав якийсь знак від вашої милості, то б іще краще було, – зауважив пан Рендзян.

– Навіщо вам якийсь знак?

– Бо і пан Володийовський зараз би краще в щирість слів вашої милості повірив і так би подумав, що мусить бути щось у цьому, якщо знак присилає.

– То маєте цей перстень, – промовив пан Анджей, – хоч знаків після мене є достатньо на головах цих людей, котрих панові Володийовському відвезете.

Сказавши це, зняв перстень із пальця. Пан Рендзян прийняв його похапцем і сказав:

– Дякую вам покійно.

Годиною пізніше пан Рендзян разом зі своїми підводами, челяддю, дещо пошарпаною, їхав спокійно в Щучин, везучи трьох убитих і решту поранених, між котрими Юзву Бутрима з перетятим обличчям і розбитою головою. Їдучи, споглядав на перстень, каміння якого дивовижно виблискувало при місяці, і міркував про цього дивного та страшного чо-

ловіка, котрий, стільки поганого вчинивши конфедератам, а стільки доброго шведам і Радзивіллові, видно хотів, однак, врятувати конфедератів від згуби останнього.

— Бо те, що радив, промовляв щиро, — казав собі пан Рендзян. — Купи завжди краще триматися. Але чому застерігає? Хіба з поваги до пана Володийовського, що йому життя в Білевичах дарував. Мабуть, із поваги! Ба, але ж князеві гетьманові на зле може вийти ця повага. Дивовижний це чоловік. Радзивіллові служить, а нашим людям допомагає. І до шведів їде. Цього я не розумію.

Але за мить додав: — Щедрий пан. Лише не варто йому суперечити.

Так само важко й так само безрезультатно, як і пан Рендзян, ламав собі голову і старий Кемлич, прагнучи знайти відповідь на запитання: кому ж пан Кміциц служить? «До короля їде, і конфедератів б'є, котрі саме за короля стоять. Що ж таке? І шведам не довіряє, бо криється. Що ж із нами буде?»

Так і не спромігшись дійти якогось висновку, звернувся зі злістю до синів:

— Шельми! Без благословення здохнете! А ви не могли хоча б тих побитих обмацати?

— Ми боялися! — відповіли Косма та Дам'ян.

Тільки Сорока був задоволений і весело слідував за своїм полковником. «Вже нас прокляття минуло, — думав він, — якщо ми тих побили. Цікаво, кого тепер будемо бити?»

Але було йому все одно, як і те, куди їхати.

До pana Анджея ніхто не смів приступити, ні спитати його про щось, бо молодий полковник їхав чорний, як ніч. І терзався страшно, що цих людей мусив побити, поряд котрих радий би в лаві якнайшвидше стояти. Але якби навіть здався і дозволив відвести себе до pana Володийовського, що б подумав пан Міхал, якби дізнався, що спіймали його переодягненого, котрий пробирався до шведів і з охоронними грамотами до шведських комендантів.

«Старі гріхи мене наздоганяють і переслідують, – казав сам собі пан Кміциц. – Утечу подалі, а Ти, Господи, мене провадь».

І став молитися палко та проганяти сумління, яке повторювало йому: «Знову трупи за тобою, і не шведські».

«Боже, будь милостивий до мене грішного! – благав пан Кміциц. – Я їду до pana мого, там моя служба розпочнеться».

Розділ V

Пан Рендзян не мав наміру залишатися на ніч у «Поклику», бо з Вонсоші до Щучина було вже недалеко. Він прагнув одного – лише дати перепочинок коням, особливо тим, що навантажені підводи тягнули. Коли ж пан Кміциц дозволив йому їхати далі, не гаяв пан Рендзян надаремно часу і годиною пізніше вже вїжджав у Щучин, і доповівши про себе варті, розмістився на ринку, бо будинки були жовнірами зайняті, але й там не всі змогли поміститися. Щучин вважався містом, але не був ним насправді, бо не мав ще ні валів, ні ратуші, ні судів, ні колегії піярів⁹, яка лише в часи короля Яна III постала, а було більше хитких хатинок і халуп, ніж будинків, які тому тільки містом звалися, що в квадрат були забудовані, творячи ринок, зрештою болотистий майже так само, як став, над яким містечко лежало.

Проспавши під теплою вовняною ковдрою, дочекався пан Рендзян ранку й одразу ж подався до пана Володийовського, котрий, не бачивши приятеля вже давно, прийняв гостя радісно та миттю провів до квартири панів Скшетуських і пана Заглоби.

---

⁹ *Піяри* – назва походить від латинського слова *pius*, що означає «побожний», з'явилася в латинській назві *Scholae Piae*, тобто «Побожні школи». 1642 року піяри з'явилися в Польщі. Цей орден зробив великий внесок у розвиток шкільництва в Речі Посполитій.

Пан Рендзян аж розридався, побачивши свого давнього пана, котрому він стільки років вірно служив, стільки пригод разом із ним пережив і врешті-решт статків нажив. Не соромлячись своєї давньої служби, став у руки пана Яна цілувати та повторювати розчулено:

– Мій пане... Мій пане... У які часи довелося знову зустрітися!

Взялися присутні на важкі часи нарікати, аж урешті пан Заглоба не витримав:

– Але ви, пане Рендзян, завжди у фортуни за пазухою сидите й, як я бачу, в пани вийшли. Пам'ятаєте, як я вам пропрокував, що якщо вас не повісять, то будуть із вас люди! Як тепер ваші справи?

– Ваша шляхетносте, за що ж мене мали вішати, якщо я ні проти Бога, ні проти права нічого не вчинив. Служив вірно, а якщо когось і зрадив, то хіба ворогів, що собі ще й за заслугу визнаю. А що тут і там котрогось волоцюгу фортеlem стер, так це бунтівника чи відьму, пам'ятаєте? Це також не гріх, а хоч би й був гріх, то ваш, а не мій, бо я саме від вас фортелів навчився.

– Не може бути!.. Тільки погляньте на нього! – зареготав пан Заглоба. – Якщо хочете, щоб я за ваші гріхи після смерті вив, то мені за життя мою частку віддайте. Бо ви лиш самі користуєте з усіх тих багатств, які між козаками назбирали, і за що в пеклі вас на шкварки перетоплять!

– Бог ласкавий, ваша шляхетносте, хоч це й неправда, що

сам-один користав, бо я спочатку лихих сусідів позбувся і родину забезпечив, яка тепер спокійно в Рендзянах сидить, жодної нестачі вже не маючи, бо Яворські з торбами пішли, а я збоку наживаюся, як можу.

– То ви більше не живете у Рендзянах? – спитав Ян Скшетуський.

– У Рендзянах батьки здавна засіли, а я мешкаю у Вонсоші і не маю на що скаржитися, бо Бог мене благословляв. Але коли почув, що ваші милості у Щучині, то не зміг всидіти, бо собі подумав: мабуть, час знову в дорогу! Має бути війна, ну, то хай і буде!

– Підозрюю, – зауважив пан Заглоба, – що вас шведи у Вонсоші налякали.

– Шведів ще в землі Візненській немає, хіба малі загони нишпорять, та й то обережно, бо селянство на них дуже люте.

– Добру мені новину приносите, – додав пан Володийовський, – бо я вчора навмисно роз'їзд послав, аби язика в шведів прихопити, бо не знав, чи можна безпечно в Щучині залишатися. Упевнений, що вас цей роз'їзд сюди привів.

– Цей роз'їзд? Мене? Та то я його привів, точніше привіз, бо там навіть одного чоловіка немає, хто б міг самотужки на коні всидіти!

– Нічого не розумію?... Що ви таке торочите?... Що сталося? – заметушився пан Володийовський.

– Бо їх сильно побили, – пояснив пан Рендзян.

– Хто ж їх побив?

– Пан Кміциц.

Пани Скшетуські та пан Заглоба аж схопилися з лав, питаючи наперебій:

– Пан Кміциц? А що ж він там робив?.. Може, вже сам князь гетьман сюди приперся? Нумо! Кажіть негайно, що сталося?

Але пан Володийовський вийшов тихцем із кімнати, бажаючи, либонь, наочно оцінити розміри поразки та людей оглянути. Тим часом пан Рендзян правив далі:

– А що тут розповідати, краще зачекати, аж пан Володийовський повернеться, бо це найбільше його справа, і шкода мені рота двічі одне й те ж повторювати.

– Ви бачили пана Кміцица особисто? – спитав пан Заглоба.

– Як вас бачу.

– І балакали з ним?

– Як же було не балакати, якщо ми в «Поклику», недалеко звідси, здибалися, я – щоб коням дати перепочинок, а він на нічліг став. Більше години бесідували, бо не було чого іншого робити. Я нарікав на шведів, і він нарікав.

– На шведів? Він також нарікав? – перепитав пан Скшетуський.

– Як на бісів, хоч і до них їхав.

– Багато було війська з ним?

– Жодного з ним війська не було, лише кілька челядників, правда, озброєних і з такими пиками, що навіть ті, що свя-

тих немовлят за наказом Ірода вирізали, гидкіших і відразливіших не мали. Назвався мені дрібним шляхтичем і брехав, що з кіньми на ярмарок їде. Але хоч коней мали кілька-надцятьох у табуні, я відразу ж збагнув, що це хтось інший, бо не так конюхи балакають, і дорогий перстень на його руці помітив. Ось цей.

Тут блиснув пан Рендзян в очі слухачам коштовним каменем, а пан Заглоба ударив себе об поли і зарепетував:

– То ви його в нього вициганили! Лише цього досить, щоб я впізнав вас, пане Рендзян, навіть на краю світу!

– Даруйте, ваша шляхетносте, але я не вициганював, бо й я шляхтич, рівний іншим, а не циган, хоч орендою промишляю, поки Всевишній не дасть осісти на своєму. А цей перстень дав мені пан Кміциц на знак того, що все сказане ним правда, а я зараз вам його слова точнісінько перекажу, бо бачиться мені, що тут про шкури наші йдеться.

– Тобто? – не повірив пан Заглоба.

Але тут увійшов пан Володийовський, дуже схвилюваний і від гніву блідий, шапку на стіл швиргонув і вигукнув:

– Це переходить усі межі! Троє убитих, Юзва Бутрим поранений, ледве дихає!

– Юзва Бутрим?.. Та ж у нього ведмежа сила! – здивувався пан Заглоба.

– Його на моїх очах сам пан Кміциц огрів, – не змовчав пан Рендзян.

– З мене досить того пана Кміцица! – нервував пан Воло-

дийовський. – Де він тільки не з'явиться, трупи за собою, як мор, залишає. Годі вже! Квит за квит, горло за горло. Але тепер новий рахунок. Людей мені побив, на добрих пахолків напав. Це йому до першого побачення закарбується.

– Правду кажучи, це не він на них напав, а вони на нього, бо він у найтемніший кут заховався, щоб його не впізнали, – зронив пан Рендзян.

– А ви, замість того, щоб їм допомагати, ще на його користь свідчите! – розгнівався пан Володийовський.

– Я за справедливість. А щодо допомоги, то хотіли мої допомогти, лише незручно їм було, бо в сум'ятті не знали, кого лупцювати, а кого берегти, та й самим через те дісталоя. Я з душею і скарбом утік, і то лише через пана Кміцица поблажливість, бо послухайте, панове, як усе відбулося.

Тут пан Рендзян ретельно описав бійку в «Поклику», нічого не опустив, а коли врешті-решт сказав і те, що йому пан Анджей наказав, дуже здивувалися товариші.

– То він так сказав? – перепитав пан Заглоба.

– Саме так, – підтвердив пан Рендзян. – «Я, каже, ні панові Володийовському, ні конфедератам не ворог, хоча вони й інакше думають. Пізніше все з'ясується, а тим часом хай гурту тримаються, як Бог милий, бо їх віленський воєвода, як раків із сака вибере».

– І сказав, що воєвода вже в поході? – уточнив Ян Скшетуський.

– Говорив лише, що тільки на шведську кінноту чекає і

що зараз же на Підляшші вирушить.

– Що, панове, про це все думаєте? – поцікавився пан Володийовський, споглядаючи на товаришів.

– Дивовижна річ! – промовив пан Заглоба. – Або цей чоловік Радзивілла зраджує, або нам якусь засідку готує. Але яку? Радить купи триматися, яка шкода може звідси для нас виникнути?

– Що від голоду здохнемо, – пояснив пан Володийовський. – Сам я маю повідомлення, що пан Жеромський, пан Котовський і пан Липницький мають намір розділити хоругви по кількадесят коней і по всьому воєводству розсіятися, бо разом не зможуть прогодуватися.

– А якщо Радзивілл справді підійде? – спитав Станіслав Скетуський. – То хто ж тоді йому протистоятиме?

Ніхто не зумів відповісти на це запитання, бо справді було ясно, як сонце, що якби великий гетьман литовський підійшов і застав сили конфедератів розпорошеними, то легко їх би поодинокі порозбивав.

– Дивовижна річ! – повторив пан Заглоба.

І помовчавши за мить продовжив:

– Пан Кміциц якось підтвердив, що він до нас щиро доброзичливий. Я подумав би, що, може, Радзивілла покинув. Але тоді б не нишпорив переодягненим, та і то куди? До шведів?

Тут він звернувся до пана Рендзяна:

– Він вам сказав, що на Варшаву їде?

– Еге ж! – підтвердив пан Рендзян.

– Але там уже шведська влада.

– Ба! Вже о цій годині мусив би шведів зустріти, якщо всю ніч їхав, – припустив пан Рендзян.

– Чи ви бачили коли таку людину? – спитав пан Заглоба, глипаючи на товаришів.

– У ньому зло з добром перемішані, як полова зі зерном, це точно, – зауважив Ян Скшетуський, – але щоб у тій пораді, яку нам тепер дає, була якась зрада, то не повірю. Не знаю, куди він їде, чому переодягнений, і даремна річ голову над цим ламати, бо тут є якась таємниця. Але він радить добре, застерігає щиро, можу присягнутися, як також і те, що єдиний для нас порятунок цієї поради послухатися. Хто зна, чи йому знову здоров'ям і життям не завдячуємо.

– Заради Бога! – вигукнув пан Володийовський. – Як же Радзивілл планує сюди припхатися, коли йому на дорозі стоять Золотаренко та піхота Хованського. Що іншого ми! Одна хоругва вислизне, та й то в Пільвішках мусили собі шаблями дорогу прокладати. Що іншого пан Кміциц, котрий із кількома людьми подорожує, але князь гетьман яким трибом пройде з усім військом? Хіба їх спершу розіб'є.

Ще не встиг договорити пан Володийовський, як двері розчинилися й увійшов стрепенний.

– Посланець із листом для пана полковника, – оголосив він.

– Давай його сюди! – наказав пан Володийовський.

Пахолок вийшов і за мить повернувся з листом. Пан Міхал мерщій зламав печатку і став читати:

«Чого я вчора не договорив орендареві з Вонсоші, то сьогодні дописую. Гетьман і сам війська проти вас має досить, але навмисно на шведську кінноту чекає, щоб під авторитетом шведського короля на вас іти. Бо якби його септентрони¹⁰ тоді зачепили, то мусили б і на шведів вдарити, а це означало б війну зі шведським королем. А цього вони б не посміли зробити, не маючи відповідного наказу, бо шведів бояться і відповідальність за початок війни на себе не візьмуть. Вони втямили, що Радзивілл навмисно шведів хоче їм підставляти. Нехай би хоча б одного підстрелили або зарубали, зараз же війна була б. Септентрони тепер не знають, що робити, якщо Литва – піддана шведів. Тому стоять на місці, чекаючи, що буде далі, не воюючи. Саме тому Радзивілла не чіпатимуть і кривди йому не зроблять, а він прямо на вас піде і по черзі розбиватиме, якщо ви не згуртуєтесь. Богом молю! Зробіть це і воеводу вітебського кличте, бо і йому тепер до вас через септентронів буде легше дістатися, поки вони одурілі стоять. Я хотів вас застерегти під іншим прізвиськом, щоб ви легше повірили, але не вийшло, тому своїм підписуюсь. Буде біда, якщо ви не повірите, бо й я вже не той, ким був, а дасть Бог, щось зовсім інше ще про

---

¹⁰ Септентрони (від латинського *septentrio* – північ) – північани, так поляки називали московитів.

мене почувєте.

Кміщиц».

– Ви хотіли знати, як Радзивілл прийде до нас, ось, маєте й відповідь! – озвався Ян Скшетуський.

– Це правда. Хороші аргументи! – погодився пан Володийовський.

– Хороші? Та то святі аргументи! – вигукнув пан Заглоба. – Тут не може бути сумнівів. Я перший цього чоловіка розкусив і хоч немає прокляття, якого б на його голову не проголошували, скажу вам, що ще його будемо благословляти. Мені досить на людину глянути, щоб знати, чого вона вартує. Пам'ятаєте, як він мені до серця припав у Кейданах? Сам він нас також шанує, як лицарів, а коли моє прізвище вперше почув, то мене мало не задушив від поваги і через мене вас усіх урятував.

– Ваша шляхетність зовсім не змінилася, – зауважив пан Рендзян, – з якого б це дива пан Кміщиц мав більше поваги до вас, ніж до мого пана, чи до пана Володийовського?

– Телепню! – відповів пан Заглоба. – Вас він одразу розкусив і якщо вас кличе орендарем, то кпини береже щодо Вонсоші лише через політику!

– А може, і вас через політику поважає? – відбрів пан Рендзян.

– Та це ясно, як білий день. Одружіться, пане орендарю, то ще краще будете буцати. Я вже в цьому!

– Все це добре, – гмикнув пан Володийовський, – але як-

що він так щиро нам добра бажає, то чому сам до нас не приїхав, замість того, щоб, як вовк, повз нас утікати і людей наших кусати?

– То не ваша проблема, пане Міхале, – відповів пан Заглоба. – Що ми ухвалимо, те й робіть і не помилитесь. Якби ваші жарти були варті вашої шаблі, то ви б уже великим гетьманом замість пана Ревери Потоцького були. А з якого це дива пан Кміциц мав би сюди приїжджати?.. Чи не для того, щоб ми йому так само не вірили, як посланню його не вірите, з чого б зараз і до великої сварки дійти могло, бо він задерикуватий кавалер? Уявімо, що ви повірили б, а що сказали б інші полковники – пани Котовський, Жеромський або Липницький?.. Що б сказали ваші ляуданці? Чи не зарубали б його, коли б ви лишень відвернулися?

– Батько має рацію, – погодився Ян Скшетуський, – він не міг сюди приїхати.

– То навіщо до шведів їде? – повторив упертий пан Міхал.

– Дідько його знає, чи справді до шведів, лихий знає, що в цю біснувату довбешку могло стрельнути! Та що нам до того, краще його застереженням скористаймося, якщо голови хочемо зберегти на плечах.

– Тут немає про що думати, – резюмував Станіслав Скшетуський.

– Треба хутко сповістити панів Котовського, Жеромського, Липницького і того другого пана Кміцица, – запропонував Ян Скшетуський. – Вишліть до них, пане Міхале, якнай-

швидше повідомлення, але не пишть їм, хто застерігає, бо тоді точно не повірять.

– Лише ми знатимемо, чия то заслуга, і свого часу не забудемо за неї відплатити! – додав пан Заглоба. – Далі, хутко, пане Міхале!

– А самі під Білосток подамося, всім там збір призначивши. Дав би Бог воєводу вітебського якнайскоріше! – зітхнув пан Ян.

– З Білостока треба буде до нього делегатів від війська вислати. Дасть Бог, станемо перед очі пана гетьмана литовського, – сказав пан Заглоба, – з рівною, а то й кращою силою. Нам із ним не тягатися, але пан воєвода вітебський – то що іншого. Видатний він воїн! І чесний! Немає такого другого в Речі Посполитій!

– А ви знаєте пана Сапегу? – спитав Станіслав Сکشетуський.

– Чи я його знаю? Я знав його підлітком, не більшим за мою шаблю. Він тоді був, як янгол.

– Він зараз не лише скарби, не тільки срібло та коштовності, але навіть начиння та панцери срібні на гроші переплавив, тільки б якнайбільше війська проти ворогів вітчизни зібрати, – зауважив пан Володийовський.

– Дяка Богові, що хоч один такий є, – кивнув пан Станіслав, – бо ви ж пам'ятаєте, як ми Радзивіллові довіряли?

– Не блюзнірствуйте, пане! – вигукнув пан Заглоба. – Воєвода вітебський! Ба! Ба! Хай живе воєвода вітебський!.. А

ви, пане Міхале, готуйте експедицію! Час діяти! Нехай тут пічкурі в цій грязюці щучинській залишаються, а ми підемо до Білостока, де, може, й іншу рибу спіймаємо. Хали там також багато євреї на шабаш напекли. Ну, принаймні війна розпочнеться. Бо мені вже тужливо. А коли з Радзивілом розберемося, то й за шведів візьмемося. Ми показали їм уже, що вміємо!.. В експедицію, пане Міхале, бо *periculum in mora*¹¹.

– Піду я підіймати на ноги хоругву! – повідомив пан Ян. Годиною пізніше кільканадцятро посланців вилетіло, як тільки кінь зміг, до Підляшшя, а за ними незабаром вирушила й уся хоругва ляуданська. Старшина їхала попереду, радячись і дискутуючи, а жовнірів вів пан Рох Ковальський, намісник. Вони йшли на Осовець і Гоньондз, торуючи собі дорогу до Білостока, де інші хоругви конфедератів сподівалися здобати.

---

¹¹ *Periculum in mora* (лат.) – зволікання смерті подібне.

Розділ VI

Листи пана Володийовського, що доносили про похід Радзивілла, знайшли підтримку у всіх полковників, розкиданих по всьому Підляському воєводству. Дехто вже встиг порозділяти хоругви на менші загони, щоб легше перезимувати, інші дозволили роз'їхатися товариству по приватних оселях, так що під прапором залишалось заледве по кільканадцятро товаришів і по кількадесятеро поштових. Полковники дозволили собі це через страх перед голодом, а частково через труднощі утримання в належній дисципліні вояків, котрі щораз більше непокори владі проявляли, схильні тепер були до бунту та шукали лише приводу для нього. Якби там опинився командувач із належним авторитетом та відразу ж повів би військо на бій проти будь-кого з двох ворогів, або й навіть проти Радзивілла, то дисципліна належно поправилася б. Але військо зіпсувалося в байдикуванні на Підляшші, де гаяли час у рідких обстрілах невеличких замків Радзивілла, в грабунках майна князя воєводи та перемових із князем Богуславом. У таких умовах жовнір привчався лише до сваволі й утисків щодо мирних мешканців воєводства. Декотрі вояки, особливо поштові та челядь, втікаючи з-під прапора, утворювали свавільні групи та розбишакували на дорогах. Таким чином, військо, яке не пристало до жодного ворога і було єдиною надією короля та патріотів, марніло з

кожним днем. Розділення хоругви на дрібні загони лише доповнило розлад. Правда, що гуртом важко було прогодуватися, але вони, можливо, і навмисно перебільшували небезпеку голоду, бо була ще осінь, і врожай видався щедрий, особливо тому, що ніякий ворог не нищив вогнем і мечем воеводство. Нищили його більше грабунки жовнірів-конфедератів, бо самих вояків нищила бездіяльність.

Обставини склалися настільки дивно, що ворог залишив у спокої ці хоругви. Шведи, заливаючи країну від заходу і тягнучись на південь, не дійшли ще до цього закутка, який між Мазовецьким воеводством і Литвою творило Підляшшя. З іншого боку загони Хованського, Трубецького та Срібного стояли в позайманих ними околицях бездіяльно, вагаючись, а можливо, і самі не знаючи, до чого вдатися. В Україні Бутурлін із Хмельницьким розпускали по-давнішому загороди і саме в цей час вдарили під Городком на жменьку війська, яке провадив великий коронний гетьман, пан Потоцький. Але Литва перебувала під шведським протекторатом. Пустошити та займати її далі означало те саме, як правильно зауважив у своєму листі пан Кміциц, що оголошувати війну жакливім і лихої слави у світі шведам. Отже, настала мить перепочинку для септентронів, а декотрі досвідчені люди навіть передрікали, що незабаром вони повернуть як союзники Яна-Казимира та Речі Посполитої проти шведського короля, могутність котрого, якби господарем усієї Речі Посполитої став, не мала б собі рівної в Європі.

Тому не чіпав Хованський ні Підляшшя, ні хоругви конфедератів. А вони навзаєм, позбавлені вождя, розпорошені, його не зачіпали і не були спроможні зачепити хоча б когось або почати щось важливіше, ніж грабунки майна Радзивілла. Так вони й марніли. Проте листи пана Володийовського про загрозу походу Радзивілла пробудили полковників зі сплячки та бездіяльності. Взялися вони збирати хоругви, розписувати авізи, закликати розкиданих жовнірів під прапори та погрожувати покаранням тим, хто посмів би не з'явитися. Спочатку пан Жеромський, найавторитетніший серед полковників, хоругва котрого в найкращому стані була, вирушив під Білосток. За ним прибув по тижні Якуб Кміциц, щоправда, з ним було лише сто двадцять людей. Відтак стали підтягуватися жовніри панів Котовського та Липницького, то поодинокі, то купками. Прибували також добровольці та дрібна шляхта з навколишніх закутків – Зенцінки, Свідерські, Яворські, Рендзяни, Мазовецькі. Прибували волонтери навіть із Люблінського воєводства – Карвовські та Тури, час від часу з'являвся і заможніший шляхтич із таким-сяким почтом слуг, добре озброєних. Послали також делегатів від хоругви для екзакцій¹², аби гроші та провіант за квитанції збирали. Словом, рух запанував повсюдно, закипіла воєнна підготовка і коли пан Володийовський зі своєю ляуданською хоругвою підійшов, там уже стояло кілька тисяч людей зі

---

¹² *Екзакції* – примусове вилучення з боку держави продуктів харчування та грошей.

зброєю, котрим лише ватажка бракувало.

Все чинилося доволі безладно і досить недисципліновано, але не так безладно і не так недисципліновано, як та великопольська шляхта, яка кілька місяців тому мала під Устям від шведів переправи захищати. Тому що в Підляшші, Люблінщині та Литві жили люди, до війни звиклі, і не було між цими добровольцями жодного, крім підлітків, хто би пороху не нюхав і з табакерки Сірка не куштував. Кожен у своєму житті воював або проти козаків, або проти турків, або проти татар. Були й такі, котрі ще шведські війни пам'ятали. Та серед усіх вирізнявся воєнним досвідом і повагою пан Заглоба, що з радістю опинився в цьому збіговиську жовнірському, в якому при сухому горлі не радилися.

Він переважав своїм авторитетом навіть найшанованіших полковників. Ляуданці розповідали, що якби не він, то пани Володийовський, Скшетуські, Мирський та Оскерко загинули б від руки Радзивілла, бо вже їх на страту до Бірж везли. Він сам заслуг своїх не приховував і справедливість своєї слави визнавав, аби всі знали, хто стоїть перед ними.

– Не люблю хизуватися, – торочив дідуган, – ні балакати про те, чого не було, бо в мене правда головне, що може і мій небіж засвідчити.

Тут він звертався до пана Роха Ковальського, котрий виступав тоді з-за спини пана Заглоби і промовляв чітким та оглушливим голосом:

– Дядько... не... бреше!..

Він пихтів, лупав очима на присутніх, немовби шукаючи сміливця, котрий посмів би щось заперечити. Але ніхто ніколи не перечив, тому пан Заглоба продовжував теревенити про свої давні пригоди: як ще за життя пана Конецпольського двічі доклався до перемоги над Густавом-Адольфом, як потім Хмельницького підманув, що під Збаражем сваволив, як князь Ярема на його поради в усьому покладался й як йому командувати вилазками доручав.

– А після кожної вилазки, – патякав шляхтич, – коли ми п'ять або й десять тисяч гультяїв перепаскудили, то Хмельницький аж головою з відчаю об стіну бився й усе повторював: «Ніхто інший цього не зробив, тільки той чортяка Заглоба!» А коли вже до зборівських пактів дійшло, то сам хан, як диво, мене оглядав, у друзі набивався і мій портрет просив, бо хотів своєму султанові подарунок зробити.

– Таких нам зараз треба, більше ніж будь-коли! – кивали головами слухачі.

А коли багато і без того про надзвичайні вчинки пана Заглоби чули, про що легенди по всій Речі Посполитій ходили, коли і про свіжі випадки в Кейданах, як-от звільнення полковників і Клеванська битва зі шведами, підтверджували оповідки чоловіка, слава його зростала щораз більше, і купався в ній пан Заглоба, як у сонячному промінні, в усіх на очах, серед інших променистіший і яскравіший.

– Якби таких тисяча було в Речі Посполитій, не дійшло б до того, що сталося! – повторювали в таборі.

– Дяка Богові, що хоч одного маємо між собою!

– Він перший Радзивілла зрадником назвав.

– І чесних людей із його рук видряпав, і дорогою шведам під Клеванами так під хвоста дав, що навіть свідок звідти не втік.

– Першу перемогу саме він здобув!

– Дасть Бог, не останню!

Полковники Жеромський, Котовський, Якуб Кміциц і Липницький споглядали також на пана Заглобу з великою повагою. Видирали його з рук у руки і питали його поради в усьому, захоплюючись його винятковою розсудливістю та мужністю.

Самі ж радилися тепер про важливу справу. Вони, що-правда, послали делегатів до воєводи вітебського, щоб приїжджав прийняти командування, але оскільки ніхто добре не знав, де зараз пан воєвода перебуває, то гінці поїхали, і немов у воду канули. Були звістки, що їх розїзди Золотаренка схопили, які тинялися під Волковиськом, грабуючи на власну руку.

Вирішили тоді полковники біля Білостока вибрати тимчасово регіментаря¹³, котрий би аж до приїзду пана Сапєги обов'язки командувача над усіма виконував. Зайве казати, що, за винятком пана Володийовського, кожен полковник се-

---

¹³ *Регіментар* – заступник гетьмана або призначений королем чи сеймом командувач окремої групи військ у Речі Посполитій XVII—XVIII ст., котрий чітко виконував поставлені перед ним завдання. У XVII ст. регіментарем також називали очільника посполитого рушення, зазвичай, каштеляна чи воєводу.

бе мав на увазі.

Розпочалися процедури та вербування. Військо оголосило, що хоче брати участь у виборах, і то не через депутатів, а загальним голосуванням, яке з цією метою і було влаштовано.

Пан Володийовський, після наради зі своїми товаришами, запропонував кандидатуру пана Жеромського, котрий був доброчесною людиною, серйозною, і при цьому імпував військам своєю красою та сенаторською бородою до пояса. Жовнір він був управний і досвідчений. Сам він із вдячності підтримував кандидатуру пана Володийовського, але пани Котовський, Липницький та Якуб Кміциц на таке не хотіли пристати, стверджуючи, що не можна наймолодшого віком вибирати, бо регіментар має і перед громадянами найбільший репрезентувати авторитет.

– А хто ж тоді найстарший? – цікавилися численні голоси.

– Найстарший дядько! – зарепетував раптом пан Рох Ковальський таким гучним голосом, що аж усі обернули голови в його бік.

– Шкода тільки, що хоругви не має, – зітхнув пан Яхович, намісник пана Жеромського.

Але інші стали гукати:

– То і що з того?! Чи то нам обов'язково полковника треба обирати?.. Чи це не в нашій компетенції? Чи це не *in liberis suffragiis*¹⁴? Навіть королем дозволено будь-якого шляхтича

---

¹⁴ *In liberis suffragiis* (лат.) – вільні вибори.

обрати, не те що регіментарем.

Аж тут пан Липницький, котрий не схвалював кандидатури пана Жеромського і намагався будь-яким способом його вибору не допустити, узяв слово:

– Правду кажете! Дозволено вам голосувати, як подобається! А якщо не оберете полковника, то на краще вийде, бо не буде нікому ні кривди, ні *invidio*¹⁵.

Тоді вчинився страшенний галас. Численні голоси закликали: «Голосувати! Голосувати!» Інші ж додавали: «А хто тут за пана Заглобу славетніший? Хто більший лицар? Хто досвідченіший жовнір? Пана Заглобу просимо. Хай живе пан Заглоба! Хай живе регіментар!»

– Хай живе! Хай живе! – верещало щораз більше горлянок.

– На шаблі упертих! – лементували гарячі голови.

– Немає упертих! *Unanimitate*!¹⁶ – відповідав натовп.

– Хай живе! Він Густава-Адольфа здолав! Він Хмельницькому сала за шкуру залив!

– І полковників урятував!

– І шведів під Клеванами розбив!

– *Vivat! Vivat!* Заглоба наш *dux*!¹⁷ *Vivat! Vivat!*

І юрба взялася підкидати шапки, бігати по табору та шукати пана Заглобу.

---

¹⁵ *Invidio* (лат.) – заздрість.

¹⁶ *Unanimitate* (лат.) – одностайно.

¹⁷ *Dux* (лат.) – лідер.

Той здивувався і розгубився першої миті, бо посади не домагався, хотів її для пана Скшетуського і на такий перебіг подій не сподівався.

Тому коли кількатисячний натовп став вигукувати його прізвище, дихання йому перехопило, і чолов'яга розчервонівся, як буряк. Тут обступили його товариші, але в піднесенні тлумачили собі все зовсім інакше, бо побачивши зняквітіння чоловіка, закричали:

– Дивіться! Як панночка зашарівся! Його скромність не менша, ніж мужність! Хай живе і хай нас до вікторії веде!

Тим часом підійшли і полковники, раді не раді, вітаючи обранця, а дехто, може, навіть радий був, що суперників не вибрали. Пан Володийовський тільки вусами ворухив, не менше за пана Заглобу здивований, а пан Рендзян, вирячивши очі та розтуливши рота, дивився з недовірою, але й повагою на пана Заглобу, котрий повільно до тям повертався, а за мить узявся в боки і голову догори задер, приймаючи з відповідною гідністю поважні привітання.

Першим вітав його пан Жеромський від полковників, а потім від війська виголосив дуже розлогу промову пан Жимирський, товариш із хоругви пана Котовського, цитуючи сентенції різних мудреців.

Пан Заглоба слухав і головою кивав. Коли ж нарешті оратор закінчив, пан регіментар виголосив свою промову такими словами:

– Шановне панство! Якби хтось колись захотів втопити

справжню заслугу в безмежному океані або дуже високо закинути її в Карпати, то вона, наче олія, нагору впливе, з-під землі витягнеться, щоб у людські очі сказати: «Я та, що світлом не гордує, суду не лякається, нагороди не чекає». Але як самоцвіт у золото, так і чеснота в скромність має бути одягнена, тому питаю вас, шановне панство, стоячи тут перед вами: чи я зі своїми заслугами не крився? Чи перед вами вихвалявся? Чи цієї честі, якою ви мене вшанували, добивався? Ви самі заслуги мої побачили, бо я і тепер усе заперечувати готовий і сказати вам: тут є кращі за мене – пан Жеромський, пан Котовський, пан Липницький, пан Кміциц, пан Оскерко, пан Скшетуський, пан Володийовський, такі великі кавалери, котрими навіть стародавність пишатися могла б. То ви мене, а не когось із них обрали своїм вождем? Ще є час. Зніміть мені цю гідність із плечей і когось чеснішого у цей плащ одягніть!

– Не бути цьому! Не бути цьому! – заревіли сотні і тисячі голосів.

– Не бути цьому! – повторили полковники, втішені публічною похвалою, і водночас прагнучи перед військом свою скромність задекларувати.

– Бачу й я, що не може бути інакше! – погодився пан Заглоба. – Нехай тоді ваша воля здійсниться. Дякую від щирого серця, панове браття, і вважаю, що дасть Бог, ви не розчаруетесь у своєму виборі, обов'язок на мене поклавши. Як ви при мені, так і я до смерті стояти за вас обіцяю, і вікторія,

тобто краща *fata*¹⁸ нас чекає, сама смерть нас не розлучить, бо і після смерті славою ділитися будемо!

Бурхливе піднесення запанувало на зібранні. Одні до шабель бралися, інші сльози стали пускати, панові Заглобі піт краплями осів на лисині, але запал у ньому наростав.

– За нашого законного короля, знову обраного, і за улюблену землю нашу стояти будемо! – вигукнув він. – І для них жити! За них вмирати! Шановне панство! Відколи ця вітчизна є нашою батьківщиною, ніколи аж такої поразки вона не зазнала. Зрадники відчинили ворота і немає вже навіть п'яді землі, крім цього воєводства, де б не нишпорив ворог. На вас вітчизна надіється, а я на вас, на вас і на мене вся Річ Посполита сподівається! Покажемо ж їй, що даремно руки до нас простягає. Як ви від мене мужності та віри, так і я від вас слухняності вимагаю та покори, а коли ми будемо в злагоді, коли прикладом нашим розплющимо очі тим, кого ворог спокусив, то й половина Речі Посполитої до нас долучиться! Хто має Бога та віру в серці, той із нами повстане, сили небесні нас підтримають, і хто ж із нами тоді впорається?!

– Так буде! З Божою поміччю, так буде! Соломон промовляє!.. Бити їх! Бити! – репетували гучні голоси.

А пан Заглоба руки в бік півночі простягнув і заlementsував:

– Приходь тепер, Радзивілле! Приходь, пане гетьмане! Па-

---

¹⁸ *Fata* (лат.) – доля.

не єретику! Воеводо Люципера! Чекаємо тебе не поодинці, а разом, не в сварці, а в злагоді, не з паперами, пактами, а з мечами в руках! Чекає тебе тут доброчесне військо і я, його регіментар. Давай! Виходь! Дай Заглобі поле! Клич чортів на допомогу і поміряємося силою!.. Виходь!

Тут ватажок звернувся знову до війська й закричав так, що аж у цілому таборі розляглося:

– З Божою поміччю, шановне панство! Пророцтва мене підтримують! Якщо буде злагода, то поб'ємо цих шельм, плюгавців, панчішників, рибоїдів та інших вошивців, зайд, кожушників, що влітку саньми їздять!.. Дамо їм перцю, аж п'яти погублять, утікаючи. Биймо ж тих песиголовців, хто живий! Биймо, хто в Бога вірує, кому честь і батьківщина милі!

Кілька тисяч шабель блиснуло водночас. Юрба оточила пана Заглобу, тіснилися, топталися, штовхалися і репетували:

– Веди! Веди!

– Завтра ж і поведу! Будьте наготові! – крикнув у запалі пан Заглоба.

Вибори відбулися вранці, а вже після полудня пройшов огляд військ. Стояли хоругви на Хорощанській обolonі, одна біля одної вишикувані, з полковниками та хорунжими на чолі, а перед полками їздив регіментар, під бунчуком, із позолоченою булавою в руці та чаплиним пером у шапці. Хтось сказав би: вроджений гетьман! І так оглядав він по черзі хо-

ругви, як пастир переглядає паству, і жовнірам серця радістю наливалися на вигляд цієї прекрасної постаті. Кожен полковник виїжджав по черзі до нього, а ватажок із кожним балакав, щось похвалив, щось осудив, і навіть ті зі старшин, хто спочатку не радий був із цього вибору, мусили визнати в душі, що новий регіментар – жовнір дуже фаховий, для котрого лідерство не новина.

Один лише пан Володийовський дивно якось вусами во-рушив, коли новий регіментар поплескав його на плечу перед іншими полковниками і промовив:

– Пане Міхале, я задоволений вами, бо хоругва ваша така хвацька, як ніяка інша. Тримайте так далі, і можете бути впевнені, що я вас не забуду!

– Далебі, – шепнув пан Володийовський панові Скшетуському, повертаючись із огляду, – чи міг мені чого іншого справжній гетьман сказати?

Того самого дня розіслав пан Заглоба роз'їзди в різні боки, в які треба було, і в ті, куди не було потреби. Коли повернулися наступного дня вранці, він вислухав уважно всі ре-ляції, після чого подався на квартиру до пана Володийовського, котрий мешкав разом із панами Скшетуськими.

– Перед військом мушу дистанцію зберігати, – сказав ласкаво ватажок, – але коли ми самі, то можемо, як і раніше, поводитися. Бо я приятель, а не командир! Ваших порад також не зневажу, хоч і власний розум маю, адже знаю, що таких досвідчених людей і жовнірів мало є в усій Речі Посполитій.

Гостя привітали по-давнішому і дружня атмосфера запанувала в приміщенні, лише пан Рендзян не насмілювався поводитися, як у давні часи, і на самому краєчку лавки сидів.

– Що, батьку, гадаєте робити? – поцікавився Ян Скшетуський.

– Насамперед порядок і дисципліну втримати і жовнірів чимось зайняти, щоб від байдикування не в'янули. Бачив я добре, пане Міхале, як ви бурмотіли, що даремно я роз'їзди на всі чотири сторони світу висилав, але я мусив це зробити, щоб людей до служби привчити, бо дуже вони вже розніжились. Це по-перше, а по-друге: чого нам бракує? Не людей, бо налізло і налізе їх досить. Та шляхта, що до Пруссії втекла від шведів із Мазовецького воєводства, також сюди припреться. Люду та шабель буде досить, однак провіанту забракне, а без запасів жодне військо у світі в полі не витримає. Тому маю таку думку, щоб роз'їздам наказати приводити все, що лиш їм у руки потрапить: худоба, вівці, свині, збіжжя, сіно, і з цього воєводства, і зі сусідньої землі Мазовецької, яка також ще не бачила ворога і всього має надміру.

– Але ж шляхта на повний голос кричатиме, – зауважив пан Скшетуський, – якщо їм урожай і майно заберуть.

– Більше мені залежить на війську, ніж на шляхті. Хай кричать! Врешті, дарма не будемо брати, бо я накажу квітанції видавати, яких стільки вже наготував минулої ночі, що пів Речі Посполитої можна за них реквізувати. Грошей я не маю, але після війни і після вигнання шведів Річ Поспо-

лита заплатить. І що ви там балакаєте! Шляхті ж гірше, коли зголодніле військо заїжджає та грабує. Маю також думку ліси звідувати, бо знаю, що там купа селянства з майном ховається. Нехай краще військо Духу Святому дякує, що його надихнув обрати мене регіментарем, бо ніхто інший собі тут ради не дав би.

– У вашої вельможності розум сенатора, це точно! – зауважив пан Рендзян.

– Що? Га? – пана Заглобу втішили лестощі. – І вас, шельмо, не в тім'я бито. Дивись, я ще намісником вас зроблю, нехай лише вакансія з'явиться.

– Дякую покійно вашій вельможності, – зрадів пан Рендзян.

– Ось вам моя думка! – провадив далі пан Заглоба. – Спочатку провіанту треба стільки зібрати, щоб ми могли облогу витримати, потім укріплений табір спорудимо, а тоді нехай приходить Радзивілл зі шведами чи з дідьками. Шельмою буду, якщо тут другий Збараж не влаштую!

– Як мені Бог милий, це слухна думка, – погодився пан Володийовський, – але як його озброїмо?

– Пан Котовський має дві гаубиці, а пан Кміциц – одну віватівку, в Білостоку є чотири октави, які до Тикоцинського замку мали вивезти. Ви, мабуть, не знаєте, що Білосток перебуває на утриманні Тикоцинського замку, на пана Веселовського записаного, і ці гармати ще торік із чиншів закупили, про що мені пан Стемпальський, тутешній управитель,

казав. Повідомив він також, що і порошу є на сто пострілів до кожної. Ми дамо собі раду, шановне панство, лише підтримайте мене від душі, але й про тіло не забувайте, яке б раде випити чогось, бо вже і час на те.

Пан Володийовський звелів принести питво, і далі балакали при келихах.

– Ви думали, що матимете мальованого регіментаря, – правив далі пан Заглоба, цмулячи витриманий мед. – *Nunquam!*¹⁹ Не просив я цієї честі, але коли мене нею ви вшанували, то і послух, і лад має бути. Знаю я, що кожна посада означає, побачите, що я ще до неї доросту. Другий Збараж тут улаштую, нічого іншого, як другий Збараж! Удавиться тут Радзивілл, вдавляться й шведи, перш ніж мене проковтнуть.

Я б навіть хотів, аби й Хованський нами спокусився, поховав би його так, аби його і на Страшному суді не надібали. Недалеко стоять, хай приходять! Нехай спробують! Меду, пане Міхале!

Пан Володийовський налив, а пан Заглоба випив залпом, насупив брови і, немовби собі щось пригадуючи, сказав:

– Про що це я торочив? Чого ж хотів?... Ага! меду, пане Міхале!

Пан Володийовський налив знову.

– Подейкують, – не вгавав пан Заглоба, – що і пан Сапега любить у добрій компанії хильнути. Не дивуйтеся! Ко-

---

¹⁹ *Nunquam* (лат.) – ніколи.

жен чесний чоловік це любить. Зрадники лише, котрі нещирі думки щодо вітчизни плекають, бояться вина, щоб на п'яну голову щось не розбовкати. Радзивілл березовий сік п'є, а після смерті буде смолу пити. В цьому мені Господь Бог допоможе! Я згадав про цю учту, бо ми з паном Сапегою знаємося, схожі один на одного, як одне кінське вухо на інше, або як пара чобіт. При цьому він один регіментар, а я другий, але вже так тут усі справи облаштую, щоб коли він приїде, то все було готове. Купу речей маю на голові, але що вдієш! Нема кому про вітчизну думати, то ти думай, старий Заглобо, поки маєш повітря в легенях. Найгірше те, що я канцелярії не маю.

– А навіщо, батьку, вам канцелярія? – спитав пан Скшетуський.

– А навіщо король має свого канцлера? А навіщо при війську мусить бути військовий писар? Треба буде послати до якогось міста, щоб мені печатку зробили.

– Печатку? – повторив захоплено пан Рендзян, споглядаючи зі щораз більшою повагою на пана Заглобу.

– А до чого будете прикладати печатку? – поцікавився пан Володийовський.

– В такому вузькому колі можете не церемонитись, пане Міхале. Не я прикладатиму печатку, а мій канцлер. То собі завчасу занотуйте!

Тут пан Заглоба глянув із гордістю й авторитетом по присутніх, аж пан Рендзян схопився з лавки, а пан Станіслав

Скшетуський буркнув:

– *Honores mutant mores!*²⁰

– Навіщо мені канцелярія, питаєте? Ось послухайте, – продовжував пан Заглоба. – Спочатку визнайте, що всі лиха, які на батьківщину нашу впали, вважаю, ні з якої іншої причини не прийшли, як від розпусти, сваволі та розкошів... Меду, пане Міхале... Від розкошів, кажу, які, як зараза, нас точать. Але передусім через єретиків, котрі все сміливіше від справжньої віри відступають, блюзнірствують, кривдячи Матір Бога нашого, котра від таких неподобств у справжню тугу впасти могла б.

– Правду кажете, – хором озвалися лицарі, – дисиденти першими пристали до ворогів, і хто зна, чи не самі їх привели?!

– *Exemplum* великий литовський гетьман!

– Але що в цьому воєводстві, де я є регіментарем, також єретиків достатньо, як у Тикоцині, так і в інших містах, тому для набуття на початок Божого благословення для нашої місії треба видати універсал, аби хто в помилках живе, має три дні, щоб навернутися, а в тих, хто цього не зробить, маєтки конфіскувати на користь скарбу військового.

Лицарі здивовано презирнулися. Знали, що не бракує панові Заглобі клепки в голові і знається він на фортелях, але не припускали, щоб пан Заглоба був таким діячем і так дос-

---

²⁰ *Honores mutant mores* – латинський крилатий вислів, який можна перекласти: заліз у багатство – забув про братство.

конало вмів публічні справи чинити.

– І ви ще питаєте, – промовив тріумфуючи пан Заглоба, – звідки я візьму грошей на військо?.. А конфіскації? А всі багатства Радзивілла, які таким чином перейдуть у власність війська?

– Та чи буде закон по нашому боці? – засумніався пан Володийовський.

– Зараз такі часи, що хто має шаблю, той і закон! А яке право мають шведи й усі ці вороги, які на теренах Речі Посполитої нишпорять?

– І то правда! – погодився пан Міхал.

– І цього не досить! – розпалився пан Заглоба. – Другий універсал буде стосуватися шляхти Підляського воєводства і цих земель у сусідніх воєводствах, які ще не окуповані, щоб до посполитого рушення ставали. Шляхта має челядь озброїти, щоб нам піхоти не бракувало. Знаю, що не один би радий піти, але за якимось указом і за якимось урядом роззирається. Тож будуть мати й уряд, і універсали.

– У вас і справді стільки ж розуму, скільки у великого коронного канцлера! – вигукнув пан Володийовський.

– Меду, пане Міхале!.. Третє послання вишлю до Хованського, щоб забирався під три чорти, бо його з усіх міст і замків викуримо. Щоправда, вони тепер стоять у Литві спокійно і замків не чіпають, але козаки Золотаренка грабують, загонами по тисячі і дві їздять. Нехай їх вгамує, бо інакше ми ними займемося.

– Звісно ж, ми могли б це зробити, – погодився Ян Скшетуський, – та й військо не буде застоюватися.

– Міркую я над цим і тому до Волковиська сьогодні нові роз'їзди пошлю, але *et haec facienda, et haec non omittenda*²¹. Четверте послання хочу надіслати нашому королеві, гідному панові, щоб його в смутку втішити, що є ще такі, хто його не покинув, що є серця і шаблі, готові на його поклик. Нехай на чужині має хоч таку втіху наш батько, наш улюблений пан, наша кров ягеллонська, що поневірітися мусить. Ось так.

Тут пан Заглоба поперхнувся, бо вже добряче хильнув, і врешті заривав жалісливо над королівською долею, а пан Міхал зараз же взявся йому вторити, дещо тонше, а пан Рендзян шморгав носом або вдавав, що ридає. Оперли пани Скшетуські голови на свої руки і сиділи мовчки.

Тиша тривала якийсь час, аж ураз пан Заглоба розізлився.

– Що мені там електор! – крикнув він. – Якщо уклав пакт із пруськими містами, то нехай і виступає в поле проти шведів, хай не працює на обидві сторони, хай зробить те, що вірний ленник має робити, і на захист свого сюзерена та добродійника виступити.

– Та хто там зна, чи він ще за шведів не виступить? – припустив Станіслав Скшетуський.

– Зі шведами змовиться? То я йому скажу! Пруський кордон недалеко, а в мене є кілька тисяч шабель на поклик.

---

²¹ *Et haec facienda, et haec non omittenda* (лат.) – це зробити треба, а про інше й не згадувати.

Заглобу в поле не виведе! Як мене тут бачите, доки я регіментар над цим чесним військом, доти його вогнем і мечем хреститиму. Немає провіанту, гаразд! Знайдемо його досить у прусських поселеннях!

– Матінко Божа! – верескнув пан Рендзян. – Ваша вельможність навіть коронованим головам рівна.

– Зараз же до нього я напишу: «Милостивий електоре! Досить kota за хвіст тягнути! Досить викрутасів і марудства! Виходьте проти шведів, а ні, то я з відвідинами до Пруссії приїду. Не може бути інакше». Чорнила сюди, пер, паперу! Рендзяне, поїдете посланцем!

– Поїду! – погодився орендар із Вонсоші, втішений такою довірою.

Але поки підготували для пана Заглоби чорнило, пера та папір, гамір вчинився перед оселею й юрба жовнірів заповонила простір перед вікнами. Одні кричали *Vivat*, інші галасували по-татарськи. Пан Заглоба з товаришами вийшов побачити, що діється.

З'ясувалося, що це привезли ті октави, про які пан Заглоба згадував, від самого вигляду яких втішилися тепер жовнірські серця.

Пан Стемпальський, управитель Білостока, підійшов до пана Заглоби та виголосив цілу промову:

– Ясновельможний пане регіментарю! З того часу, як безсмертної пам'яті пан маршал Великого князівства Литовського приписав білостоцьке майно на утримання Тикоцинсь-

кого замку, я, будучи того маєтку управителем, вірно і чесно весь чинш на користь того ж таки замку збирав, що реєстрами можу перед усією Річчю Посполитою довести. Так понад двадцять років працюючи, я забезпечував замок порохом, гарматами та провіантом, маючи це за священний свій обов'язок, аби кожен гріш там ішов, куди ясновельможний маршал Великого князівства Литовського йти йому наказав. Але коли у важкі часи Тикоцинський замок залишився ворогів вітчизни найбільшою в цьому воєводстві підпорою, то я спитав у Бога й у власної совісті, чи повинен йому і далі служити, чи не краще буде ці достатки та військоve спорядження, з цього річного чиншу накопичених, у руки вашої вельможності віддати?

– Краще... – обізвав його серйозно пан Заглоба.

– Про одне лиш прошу, щоб ваша вельможність перед усім військом засвідчила і письмово мені дала розписку, що нічого з того майна я на власну користь не обернув і все в руки Речі Посполитої, яку тут ясновельможний реґіментар репрезентує, я здав.

Пан Заглоба кивнув головою на знак згоди і зараз же взявся переглядати реєстр.

Виявилось, що, крім октав, на горищах амбарів захованих, є ще й триста німецьких мушкетів дуже порядних, двісті московських бердишів для піхоти, для захисту мурів і валів, і шість тисяч злотих готівкою.

– Гроші між вояків розділіть, – наказав пан Заглоба, – а

щодо мушкетів і бердишів...

Тут він роззирнувся навколо.

— Пане Оскерку, — запропонував ватажок, — візьміть їх і пішу хоругву сформуєте. Є тут трохи піхоти, що від Радзивілла втекла, а скількох бракує, стількох із простолюду доберете.

Після цього він звернувся до всіх присутніх:

— Шановне панство! Є гроші, є гармати, буде піхота і провіант. Ось таке моє командування на початок!

— *Vivat!* — гукнуло військо.

— А тепер, шановне панство, всі пахолки нехай ідуть у села по заступи, лопати та мотики. Укріплений табір будемо будувати, другий Збараж! І не має значення, товариш не товариш, не треба соромитись лопати і до роботи братися!

Сказавши це, пан регіментар повернувся до своєї квартири, а його провели вигуками вояки.

— Далєбі, цей чоловік має голову на плечах, — сказав Яну Скшетуському пан Володийовський, — і все налагоджується.

— Тільки б Радзивілл не зараз надійшов, — зауважив Станіслав Скшетуський, — бо він вождь, другого якого немає в Речі Посполитій, а наш пан Заглоба добрий до забезпечення табору продовольством, але не йому рівнятися з таким воїном.

— Це правда! — погодився пан Ян. — Коли до цього дійде, будемо йому порадами допомагати, бо на війні він менше розуміється. Врешті, закінчиться його командування, як тільки пан Сапега підійде.

– Але до цього багато доброго ще може зробити, – додав пан Володийовський.

Військо мало суттєву потребу хоча б у якомусь командирі, навіть пан Заглоба для цього годився, бо з дня виборів кращий лад запанував у таборі. Наступного дня взялися насипати вали над білостоцькими ставами. Пан Оскерко, котрий у чужоземних військах служив і на мистецтві насипання оборонних споруд знався, керував усією роботою. Він за три дні спорудив вельми потужні шанці, справді трохи подібні на збараські, бо фланги і тил їхній захищали болотисті ставки. Вигляд споруди зміцнив серця жовнірів. Все військо відчувало, що має якийсь ґрунт під ногами. Але ще більше збадьорився дух на вигляд припасів продовольства, які везли цілими валками. Щодня гнали до шанців воли, вівці, свині, щодня приїжджали фіри, що везли всіляке зерно та сіно. Дехто приходив аж із Луковської землі, ще дехто – аж із Візненської. Прибувало також щораз більше дрібної та більшої шляхти, бо коли звістка розійшлася, що вже є уряд, військо та реґіментар, то більше з'явилося в людях довіри. Мешканцям важко було годувати «цілу дивізію», але, по-перше, пан Заглоба про це не питав, а по-друге, краще було віддати війську половину, а залишки у спокої споживати, ніж бути в небезпеці щомиті втратити все від свавільних зграй, які плодилися рясно та нищпорили, як татари, та яких пан Заглоба наказав роз'їздам переслідувати і винищувати.

– Якщо він таким самим виявиться гетьманом, як і госпо-

дарником, – подеїкували про нового регіментаря в таборі, – то Річ Посполита ще не знає, якого великого має чоловіка.

Сам же пан Заглоба згадував із певним неспокоєм про прихід Януша Радзивілла. Пригадував собі всі перемоги воеводи, і тоді постать гетьманська набувала потворного вигляду в уяві нового регіментаря, і він подумки собі казав: «Ой, чи хтось зможе цьому змієві протистояти!.. Я казав, що нехай лиш мені попадеться, але він мене, як сом качку, проковтне».

Й обіцяв собі під присягою не давати генеральної битви Радзивіллові. «Буде облога, – думав він, – а це завжди довго триває. Можна також буде і трактатів наштампувати, а за цей час пан Сапега підійде».

На випадок, якщо б не підійшов, вирішив собі пан Заглоба слухатись у всьому Яна Скшетуського, тому що пам'ятав, як високо князь Ярема цінував цього офіцера та його військові здібності.

– Ви, пане Міхале, – промовляв пан Заглоба до пана Володийовського, – саме для атаки створені, то й із роз'їздом, навіть значним, можна вас засилати, бо ви, як вовк на овець, на ворога вмієте налягти. Але якби вам над усім військом гетьманувати доручили, хто зна! Хто зна! Розуму в голову не запхаєш, бо його на продаж немає, а пан Ян – це регіментарська голова і, якби мене не стало, він один міг би мене замінити.

Тим часом долинали різні звістки. То доносили, що Рад-

зівілл вже йде через Пруссію електора, іншого разу, що, побивши військо Хованського, зайняв Гродно і звідти прибуде з великою потугою. Але були і такі, хто стверджував, що це не Радзивілл, а Сапега розбив Хованського з допомогою князя Міхала Радзивілла. Роз'їзди, однак, не привозили жодних певних звісток, крім тих, що під Волковиськом зібралася купа людей Золотаренка, у складі близько двох тисяч воїнів, і місту загрожує. Вся околиця палала вже вогнем.

Через день після роз'їздів стали з'являтися й утікачі, котрі підтвердили цю звістку, додаючи при цьому, що міщани вислали делегатів до Хованського та Золотаренка з проханням змилостивитися над містом, на що отримали від Хованського відповідь, що це розбійницька ватага, яка не має з його військом нічого спільного. А щодо Золотаренка, той дав міщанам пораду, щоб відкупилися, але вони, як убогі люди, після нещодавньої пожежі і кільканадцятьох грабежів, не мали чим.

Благали тому про милосердя пана регіментаря, щоб їм на виручку поквапився, поки перемови про викуп ведуть, бо пізніше не буде вже часу. Пан Заглоба вибрав півтори тисячі добрих вояків, між ними й ляуданську хоругву, і, покликавши пана Володийовського, наказав йому:

– Ну, пане Міхале, час показати, що ви вмієте! Підете під Волковиськ і зітрете з лиця землі тих гультіпак, які беззахисному місту погрожують. Не в новину вам така експедиція, тому гадаю, що честю вважатимете, що вам цю місію дору-

чаю.

Тут він звернувся до інших полковників:

– Сам я мушу в таборі залишитись, бо вся відповідальність лежить на мені, це по-перше! А по-друге, не гоже моїй гідності на розбійників експедиції влаштовувати. Хай краще Радзивілл надійде, то вже у великій війні покажеться, хто кращий – пан гетьман чи пан регіментар.

Пан Володийовський вирушив охоче, бо нудився в таборі і сумував за бойовими діями. Особовий склад хоругви також виходив охоче, зі співами, а регіментар стояв кінно на валу, благословляв їх і хрестив на дорогу. Були навіть такі, хто дивувався, що пан Заглоба так урочисто той роз'їзд проводить, але він пам'ятав, що і Жолкевський та інші гетьмани мали звичай перехрестити хоругви, що йдуть до бою. Врешті-решт, він усе любив робити урочисто, бо це його авторитет в очах жовнірів підіймало.

Однак як тільки хоругви зникли вдалині, відразу ж став за них непокоїтись.

– Яне! – закликав він. – А може, посилити б іще пана Володийовського людьми?

– Дайте, батьку, спокій, – замахав руками пан Скшетуський. – Панові Володийовському в таку експедицію вирушати – те саме, що яєчню з'їсти. Боже милий, та він усе своє життя нічого іншого й не робив.

– Ба! А якщо його завелика сила обступить?.. *Nec Hercules contra plures.*

– Та що тут про такого жовніра балакати. Він усе добре підготує, перш ніж ударить, а якщо там сила завелика, то відхопить, що вдасться, і повернеться, або сам пришле по допомогу. Може батько спати спокійно.

– Ага! Я знав, кого посилати, але кажу ж вам, що мусив мені цей пан Міхал щось зробити, таку маю до нього слабкість. Крім небіжчика пана Підбийп'яти, до нікого я так не прихилився. Не може бути інакше, щось мені той молодик поробив.

Так сплигло три дні.

До табору безперервно звозили провіант, добровольці також приходили, але про пана Міхала не було ні слуху ні духу. Неспокій пана Заглоби наростав і, незважаючи на заспокоєння пана Скшетуського, що так рано не міг ще пан Володийовський з-під Волковиська повернутися, вислав пан Заглоба сотню петигорців пана Кміцица на розвідку.

Але роз'їзд канув у безвість і знову сплигло два дні без вістей.

Аж сьомого дня лише з сірими, туманними сутінками пахолки, відправлені за отавою в Бобровники, повернулися похапцем знову до табору з інформацією, що бачили якесь військо, що виходило з лісів за Бобровниками.

– Пан Міхал! – зрадив пан Заглоба.

Але пахолки заперечили. Не поїхали назустріч їм саме тому, що бачили якісь чужі знаки, яких у війська пана Володийовського не було. При цьому сила йшла велика. Пахолки

є пахолки, не вміли навіть точно полічити. Одні казали, що зо три тисячі, інші – що п'ять, а то й більше.

– Я візьму двадцятьох коней і поїду назустріч, – запропонував пан ротмістр Липницький.

Поїхав. Минула година, друга, аж врешті дали знати, що наближається не роз'їзд, а велике військо. І невідомо чому, аж прогриміло враз по табору:

– Радзивілл іде!

Звістка ця, немов вогняна іскра, вибухнула і стрясла весь табір. Жовніри висипали на вали, на деяких обличчях з'явився переляк. Не шикувалися в належному порядку. Лише піхота пана Оскерка зайняла вказані місця. Натомість між добровольцями посіявся переполох. З вуст в уста передавали найрозмаїтіші звістки: «Радзивілл повністю знищив пана Володийовського і роз'їзд пана Кміцица, який вирушив йому на допомогу», – подейкували одні. «Жоден свідок цієї поразки не втік», – казали інші. «А тепер і пан Липницький наче крізь землю провалився». «Де регіментар? Де регіментар?»

Узялися пани полковники лад наводити, а що крім небагатьох волонтерів зрештою лише старий жовнір був у таборі, то скоро їм це вдалося, і чекали, що далі буде.

Пан Заглоба, коли до нього дійшов поголос «Радзивілл іде», сторопів дуже, але в першу мить вірити цьому не хотів. Що ж сталося з паном Володийовським? Чи він дався б так себе здолати, щоб жодна людина не пробилася зі застереженням? А той другий роз'їзд? І пан Липницький?

«Не може цього бути! – повторював собі пан Заглоба, обтираючи чоло, яке рясно пітніло. – Цей змій, цей душогубець, цей Люципер мав би вже з Кейдан встигнути? Невже остання година наближається?!»

Тим часом з усіх боків щораз численніші голоси репетували: «Радзивілл! Радзивілл!» Пан Заглоба покинув сумніватися. Він схопився і побіг на квартиру до пана Скшетуського.

– Яне, рятуй! Час уже!

– Що сталося? – поцікавився пан Скшетуський.

– Радзивілл іде! На вас відповідальність перекладаю, бо про вас князь Ярема казав, що ви природжений вождь. Сам я наглядатиму, але ви радьте і провадьте!

– Це не може бути Радзивілл, – заперечив пан Скшетуський. – Звідки ж військо надходить?

– З боку Волковиська. Подейкують, що схопили пана Володийовського і той другий роз'їзд, який я за ним послав.

– І пан Володийовський дав би себе скрутити? То батько його не знає. Це він сам повертається, ніхто інший.

– Але ж кажуть, що людей забагато.

– Хвала Богові! Це, мабуть, пан Сапега надійшов.

– Заради Бога! Що ви таке торочите? Та нам би дали знати. Пан Липницький же поїхав назустріч.

– Саме це і є доказом того, що йде не Радзивілл. Упізнали їх, приєдналися і разом повертаються. Ходімо! Гайда!

– І я так казав! – прояснів пан Заглоба. – Хоч тут усі збен-

тежилися, але я подумав: не може бути! Так і подумав! Ходімо! Хутко, Яне! Рухайся! А ті вже запанікували. Га!

Обоє вийшли квалливо та піднялися на вали, на яких уже військо розташувалося, пройшлися вздовж. Але обличчя пана Заглоби аж сіяло, він зупинявся щомиті і гукав, щоб його всі чули:

– Шановне панство! Гостей маємо! Немає чого пудитись! Якщо це Радзивілл, то я йому дорогу на Кейдани покажу!

– Ми йому покажемо! – закричали воїни.

– Багаття на валах розпалити! Не будемо ховатися, хай нас бачать, що ми готові! Запалюй!

Принесли дрова і за чверть години спалахнув увесь табір, аж небо зачервонілося, наче від зорі. Жовніри, відвертаючись від світла, зиркали в темряву, у бік Бобровників. Дехто переконував, що чують уже хрускіт і тупіт.

Раптом у темряві пролунали здалеку постріли мушкетів. Пан Заглоба схопив за поли пана Скшетуського.

– Вогонь відкрили! – забелькотів він неспокійно.

– Це привітання, – заспокоїв його пан Скшетуський.

Після пострілів пролунали радісні вигуки. Не залишилося сумнівів: уже через хвилину прискакали на спінених конях кільканадцятро вершників з вигуками:

– Пан Сапега! Пан воєвода вітебський!

Як тільки вчули це жовніри, то, як збурена ріка, спливали з валів і бігли назустріч, верещали так, що хтось, що почув би здаля ці голоси, міг би вважати, що їх на смерть ріжуть.

Пан Заглоба, сівши на коня, виїхав також на чолі полковників на вали, супроводжуваний усіма ознаками власної гідності: під бунчуком, з булавою і пером чаплі в шапці.

За мить і пан воєвода вітебський вїхав у коло світла на чолі своїх офіцерів, маючи і пана Володийовського біля себе. Був це чоловік уже поважного віку, середньої статури, з негарним обличчям, але розумним і привітним. Вуса мав уже сиві, рівно над верхньою губою підстрижені, і таку ж невелику борідку, що робило його схожим на чужоземця, хоч він і по-польськи одягався. Хоча багатьма воєнними справами жовнір був прославлений, він був більше схожий на державного діяча, ніж на воїна. Ті, хто його ближче знав, подейкували також, що в обличчі пана воєводи Мінерва над Марсом перемагає. Але, крім Мінерви та Марса, була в цьому обличчі рідкісна в ті часи окраса – чесність, яка від душі надходила, відбивалася в очах, як світло сонця у воді. Навіть на перший погляд було зрозуміло, що це був чесний і справедливий чоловік.

– Ми так чекали на вас, як на батька! – лементували жовніри.

– І таки прийшов наш вождь! – повторювали розчулено інші.

– *Vivat! Vivat!*

Пан Заглоба підїхав до нього на чолі своїх полковників, коня спинив і вклонився.

– Ясновельможний пане воєводо! – розпочав свою про-

мову пан Заглоба. – Навіть якби я володів мовою стародавніх римлян, навіть самого Цицерона або, сягаючи давніших часів, славетного Демосфена Афінського, то не зумів би краще своїх радощів висловити, як зворушилися серця наші на появу вашої ясновельможної особи. Радіє у наших серцях уся Річ Посполита, наймудрішого вітаючи сенатора та найкращого свого сина, і тим більшою стає наша радість, що несподівана. Ми стояли на цих шанцях зі зброєю не вітати, а воювати готові. Не радісних слухати вигуків, а гарматних громів. Не сльози проливати, а кров нашу!.. Коли ж тутешня чутка поширилася, що це захисник вітчизни, а не зрадник, надходить, воєвода вітебський, а не великий гетьман литовський, Сапега, а не Радзивілл...

Але панові Сапезі було не до розлогих промов, бо він нетерпляче махнув рукою, із добродушною, хоч і королівською недбалістю зронив:

– Радзивілл іде. Через два дні буде тут!

Пан Заглоба розгубився, наче раптово хтось йому язика втяв, бо звістка про наближення Радзивілла на нього справила гнітюче враження. Тому стояв якусь мить перед паном Сапегою, не знаючи, що далі й казати. Але все ж схаменувся і, витягнувши квапливо булаву з-за пояса, промовив урочисто, пригадуючи собі, як це було під Збаражем:

– Мене військо вождем своїм обрало, але я в гідніші руки цей знак віддаю, щоб молодшим подати приклад, як *pro*

*publico bono*²² від найбільшої честі відмовлятися потрібно.

Жовніри почали вигукувати, але пан Сапега усміхнувся лише і промовив:

– Панібрате! Щоб вас тільки Радзивілл не запідозрив, що зі страху перед ним булаву віддаєте. Був би радий!

– Вже він мене знає, – відрізав пан Заглоба, – і в страху не запідозрить, бо я його перший у Кейданах присоромив й іншим приклад подав.

– Якщо так, то ведіть до табору, – запропонував пан Сапега. – Розповідав мені дорогою пан Володийовський, що ви добрий господарник і що є у вас чим підживитися, бо ми дуже стомлені та голодні.

Сказавши це, воєвода спонукав коня, за ним рушили й інші і вїхали всі в табір в атмосфері незміримої радості. Пан Заглоба пригадав собі, що про пана Сапегу розповідали, що він у бенкетах і келихах кохається, тому вирішив гідно відсвяткувати день його прибуття. Та й виступив із бенкетом, таким чудовим, якого доти в таборі ще не було. Їли всі і пили. За келихом розповідав пан Володийовський, що під Волковиськом сталося, як оточили його значно більші сили, які зрадник Золотаренко на допомогу прислав, як уже важко було, аж тут прибуття пана Сапегу змінило розпачливий захист на блискучу перемогу.

– Ми залишили їм такий про себе спогад, – сміявся пан Міхал, – що тепер навіть носа з табору не висунуть.

---

²² *Pro publico bono* (лат.) – для загального добра.

Після цього бесіда перейшла на Радзивілла. Пан воєвода вітебський мав дуже свіжі вісті і знав від довірених осіб про все, що в Кейданах відбувалося. Він розповів, що вислав гетьман литовський такого собі пана Кміцица з листом до шведського короля і з проханням, аби з двох боків разом ударити на Підляшшя.

– Диво з див! – вигукнув пан Заглоба. – Бо коли б не той пан Кміциц, то ми б так і не зібралися воєдино і міг нас з'їсти Радзивілл, якби надійшов, одного за одним, як седлецькі бублики.

– Розказував мені пан Володийовський про це все, – відповів пан Сапега, – бо мені здається, що він має до вас особисту прихильність. Шкода, що до батьківщини її не має. Але такі люди, котрі нікого, крім себе, не бачать, нікому добре не служать і кожного зрадити готові, як у цьому разі пан Кміциц Радзивілла.

– Лише між нами немає зрадників і ми всі до смерті приясновельможному воєводі стояти готові! – зауважив пан Жеромський.

– Вірю, що тут є лише чесні жовніри, – підтримав пан воєвода, – і навіть не сподівався, що тут такий лад і достаток застану, за що панові Заглобі мушу бути вдячний.

Пан Заглоба аж раки пік від задоволення, бо йому доти здавалося, що хоча воєвода вітебський і трактує його ласкаво, але не з таким визнанням та авторитетом, якого собі пан колишній регіментар бажав би. І він узявся розповідати, як

правив, що зробив, які запаси зібрав, до яких дій удався, гармати спровадив, піхоту сформував, врешті-решт яку обширну мусив провадити кореспонденцію.

Не без гордоців згадав і про листи, надіслані до короля у вигнанні, і до Хованського, і до електора.

– Згідно з моїм листом мав би пан електор чітко визначитися, він за нас чи проти нас, – випалив дідуган із гордістю.

Але воєвода вітебський був веселий чоловік, може, вже й захмелів трішки, тому погладив вуса, усміхнувся злостиво та зронив:

– Панібрате, а до німецького імператора ви часом не писали?

– Ні! – здивувався пан Заглоба.

– Шкода! – зітхнув воєвода. – Бо то була б розмова рівного з рівним.

Полковники вибухнули гучним реготом, а пан Заглоба відразу ж дотумкав, що якби б пан воєвода хотів бути косою, то в ньому потрапив на камінь.

– Ясновельможний пане! – сказав він. – До електора можу писати, бо він шляхтич, як і я, і не так давно віддавав голос за Яна-Казимира.

– Це ви добре сказали! – підтримав воєвода вітебський.

– Але з таким магнатом, як імператор, я не листуюсь, – провадив далі пан Заглоба, – щоб не сталося, як у тому прислів'ї, яке я в Литві чув.

– Що ж це за прислів'я?

– «Якась голова кепська – мусить бути з Вітебська»! – зронив незворушно пан Заглоба.

Почувши це, полковники злякалися, але воєвода вітебський відкинувся назад й аж узялася в боки від сміху.

– Але ж мене відбрив!.. Хай йому грець!.. Якщо захочу бороду зголити, то языка у вас позичу!

Бенкет затягнувся допізна, аж до ночі. Припинило його лише прибуття кількох шляхтичів з-під Тикоцина, котрі привезли звістку, що бачили вже роз'їзди Радзивілла біля цього міста.

Розділ VII

Радзивілл уже давно був би на Підляшші, якби не те, що різноманітні причини затримували його в Кейданах. Спочатку він чекав шведську кінноту, з надсиланням якої Понтус Делагарді зумисне зволікав. Хоча шведського генерала й поєднували пута спорідненості зі самим королем, він ні стародавністю роду, ні впливовістю, ні обширними кровними зв'язками не міг рівнятися з цим литовським магнатом, а щодо маєтків, то хоча зараз у скарбниці Радзивілла й не було готівки, однак половиною княжого майна можна було б наділити всіх шведських генералів і їх би вважали заможними. Коли ж випало Радзивіллові потрапити в залежність від Понтуса, не відмовив собі генерал у задоволенні, щоб втерти носа тому панові та змусити його позбутися відчуття власної переваги.

Насправді Радзивілли не була потрібна підмога, щоб здолати конфедератів, йому й власних сил вистачало, але шведи були йому потрібні з іншої причини, про яку згадував пан Кміциц у листі до пана Володийовського. Підляшшя заступали Радзивілли загони Хованського, які могли перекрити йому дорогу. А якщо Радзивілл виступить зі шведським військом і під егідою шведського короля, тоді будь-який недружній крок із боку Хованського вважатиметься викликом для Карла-Густава. Радзивілл подумки прагнув цього,

тому нетерпляче очікував прибуття хоч би однієї шведської хоругви та лаючи Понтуса на чому світ стоїть при своїх придворних:

— Кілька років тому він би великою честю вважав, якби від мене листа отримав, і нащадкам би його в спадок передав, а тепер начальника зі себе корчить!

На що один шляхтич, відомий на всю околицю дотепник, якось дозволив собі зауважити:

— Як то кажуть, ваша світлосте, як постелиш, так і виспишся.

Радзивілл вибухнув гнівом й у вежі його замкнути наказав, але наступного дня випустив і золотистою застібкою наділив, бо про шляхтича казали, що він проблем із грішми не має, а князь хотів у нього трохи позичити. Шляхтич застібку прийняв, але грошей не дав.

Шведська підмога надійшла врешті в кількості восьмисот коней, важких рейтарів, трьохсот піхотинців і сотні легкої кавалерії, яких Понтус відкомандирував аж до Тикоцинського замку, жадаючи про всяк випадок мати в ньому власну залого.

Військо Хованського пропустило експедицію, не чинячи людям жодної шкоди, тому об'єднані сили дісталися щасливо Тикociна, і це діялося ще тоді, коли хоругви конфедератів були розкидані по всьому Підляшші і були зосереджені на грабуванні майна Радзивілла.

Усі сподівалися, що князь, дочекавшись довгожданої під-

моги, вирушити не гаючись, але він чомусь не квапився. Приводом до цього були звістки з Підляшшя про безлад, що панував у цьому воєводстві, про брак єдності між конфедератами та непорозуміннями, що виникли між панами Котовським, Липницьким та Якубом Кміцицем.

— Треба дати їм час, — казав князь, — щоб за чуби один одного взялися. Перегризуться самі між собою і без війни, а ми тим часом на Хованського вдаримо.

Та раптом стали надходити зовсім інші повідомлення: полковники не лише не побилися між собою, а й об'єдналися в одне військо під Білостоком. Князь голову ламав, що могло стати причиною таких змін. Нарешті прізвище Заглоби як регіментаря дійшло до княжих вух. Повідомили також про закладання укріпленого табору, про забезпечення війська провіантом, про гармати, добуті у Білостоці паном Заглобою, про зміцнення сил конфедератів і про добровольців, котрі втікали до них. Князь Януш розгнівався так пекельно, що Ганхов, солдат безстрашний, не смів цілу добу до нього приступити.

Нарешті надійшов наказ хоругвам, аби готувалися в дорогу. В один день уся дивізія була готова. Один регімент німецької піхоти, два шотландської, один литовської. Корф вів артилерію, Ганхов прийняв командування кавалерією. Крім драгунів Харлампія та шведських рейтарів, був ще загін легкої кавалерії пана Нев'яровського і добірна особиста князя хоругва, якою командував Слижень. Це було загартоване і

випробуване військо, що складалося зі самих ветеранів. Не більше сил знадобилося князю в час перших воєн із Хмельницьким, аби перемогти, щоб ім'я його безсмертною овіяло славою. Не більше сил він мав, коли розбив Півмісяця, Небабу, розгромив ущент під Лоевим кількадесяттисячну ватагу славетного пана Кречовського, зруйнував Мозир, Турів, узяв штурмом Київ і так притиснув у степу Хмельницького, що той в угодах був змушений шукати порятунку.

Але зірка цього могутнього воїна вже, мабуть, заходила, і він сам уже не мав добрих передчуттів. Пробирав зазирати в майбутнє і не бачив там нічого чітко. Ну, піде він на Підляшшя, розтопче кінськими копитами бунтівників, накаже спустити шкуру з ненависного пана Заглоби – і що з того? Що далі? Яка доля чекає його далі? Чи тоді вдарить на Хованського, поквитається за цибіхівську поразку і новим лавром голову оздобить? Князь казав так, але сумнівався, бо саме почали вже добігати до його вух чутки про те, що північні загони, остерігаючись наростання шведської могутності, припиняють воювати і, може, навіть увійдуть у союз із Яном-Казимиром. Сапега відволікав також московитів і громив, як міг, але водночас і змовлявся з ними. Мав такі самі плани і пан Госевський.

Тож у разі поступки Хованського поле для маневру зникне для Радзивілла, як і остання можливість проявити свою силу. Якби ж то Ян-Казимир зміг укласти союз із московитами і штовхнути на шведів його дотеперішніх ворогів, то

щастя могло б схилитися на його бік проти шведів, а відтак і проти Радзивілла.

З Корони доходили, щоправда, до князя найсприятливіші чутки. Успіх шведів перекрив усі сподівання. Воеводства здавалися одне за одним. У Великій Польщі інтервенти поводитися, як у Швеції, у Варшаві правив пан Радзейовський. Мала Польща опору не чинила. Краків міг упасти будь-якої миті. Король, котрого покинуло військо та шляхта, з тугою в серці через недовіру до свого народу, втік у Сілезію, навіть сам Карл-Густав дивувався легкості, з якою зміг розтрошити ту могутність, яка раніше завжди в боротьбі зі шведами перемагала.

Але саме в цій легкості і бачив Радзивілл небезпеку для себе, бо передчував, що засліплені успіхами шведи з ним не будуть рахуватися, не зважатимуть на нього, особливо, що не виявився він таким уже могутнім і впливовим у Литві, як усі, в тому числі і він сам, вважали.

І чи віддасть шведський король йому Литву або хоча б Білу Русь?! Чи не забажає якимось східним огризком Речі Посполитої задовольнити вічно голодного сусіду, щоб мати руки розв'язаними нарешті в Польщі?

Це були запитання, які постійно мучили душу князя Януша. Дні і ночі проводив він у неспокої. Розумів, що і Понтус Делагарді не посмів би його трактувати так зверхньо, майже зневажливо, якби не сподівався, що король схвалить таку поведінку, або ще гірше – якби не мав готових на цей випа-

док інструкцій.

«Поки я стою на чолі кількох тисяч людей, – міркував Радзивілл, – доти ще на мене озиратимуться, але коли забракне мені грошей і коли наймані полки розбіжаться – що буде»?

Водночас прибутки від велетенського майна не надходили, їхня більша частина була розкидана по всій Литві аж до київського Полісся і лежала в руїні. Підляські маєтки вщент сплюндрували конфедерати.

Часом здавалося князеві, що він стоїть на краю прірви. Від усіх його дій і вчинків залишалося лише тавро зрадника – нічого більше.

Лякала його також і інша перспектива – примара смерті. Майже щоночі з'являлася вона перед балдахіном його ложа і махала до нього рукою, немов промовляючи: «Ходімо в темряву, на той бік невідомої річки».

Якби він опинився на вершині слави, якби таку бажану корону міг одягнути хоча б раз, хоч годинку поносив би на голові, то прийняв би цю страшну, мовчазну почвару, не змигнувши й оком. Але померти і залишити після себе неславу та людське презирство – здавалося цьому вельможі сатанинським і пекельним вінцем життя.

Не раз також, коли був сам або лише зі своїм астрологом, котрому без міри довіряв, хапався князь за скроні та повторював пригніченим голосом:

– Я палаю! Я палаю! Я палаю!

У такому стані він збирався в похід на Підляшшя, коли

йому за день до виступу дали знати, що князь Богуслав виїхав із Тауроґів.

Уже на саму звістку про це князь Януш, ще навіть брата не вздрівши, наче ожив, бо Богуслав віз зі собою молодість і сліпу віру в майбутнє. У ньому мала відродитися біржанська гілка, лише для нього одного князь Януш працював.

Дізнавшись, що брат наближається, хотів князь одразу ж їхати назустріч, але етикет не дозволяв для зустрічі молодшого виїжджати, тому послав по нього позолочений екіпаж і цілу хоругву пана Нев'яровського для супроводу, а зі шанців, насипаних паном Кміцицем, і зі самого замку наказав стріляти з гармат, так, немов приїзд самого короля вітали.

Коли брати після церемонного привітання залишилися нарешті наодинці, Януш схопив Богуслава в обійми й усе повторював зворушенням голосом:

– Одрazu моя молодість повернулася! Одрazu й здоров'я оновилося!

Але князь Богуслав поглянув на нього пильно і спитав:

– Що з вашою світлістю?

– Не потрібні титули, адже нас ніхто не чує. Що зі мною? Хвороба мені докучає, мало не звалюся, як трухляве дерево. Але менше з тим! Як дружина моя мається і Мариська?

– Виїхали з Тауроґів до Тільзіту. Здорові обидві, а Марі, як бутон троянди, буде просто розкішна, коли розквітне.

Ma foi! Прекраснішої ніжки у світі ніхто не має, а коси до самої землі їй лягають...

– Такою вона тобі здалася вродливою? То і добре, Бог тебе надихнув, що ти сюди прибув. Краще мені на душі, коли тебе бачу!.. Але що мені *de publicis* сюди привозиш?.. Що там електор?

– Ти ж знаєш, що він уклав союз із пруськими містами?

– Знаю.

– Та йому не дуже довіряють. Гданськ не захотів прийняти його гарнізон. І Німеччина має добрий ніс.

– І це я знаю. А ти не писав до нього? Що про нас думає?

– Про нас?.. – повторив неухважно князь Богуслав.

І став глипати по покою, тоді піднявся. Князь Януш думав, що він чогось шукає, але той підійшов до дзеркала, що стояло в кутку, і, нахиливши його відповідно, узявся мацати пальцями правої руки по всьому обличчю, нарешті сказав:

– Шкіра моя трохи через дорогу обвітрилася, але гадаю, що це минеться. Що електор про нас думає? А нічого. Писав мені, що про нас не забуде.

– Як це не забуде?

– Маю листа зі собою, то його тобі покажу. Він пише, що б не сталося, він про нас не забуде. І я йому вірю, бо його вигода так йому наказує. Електор стільки з Речі Посполитої користує, скільки я від старої перуки, й охоче б її шведам віддав, тільки б зміг Пруссію захопати. Але шведська могутність починає його непокоїти, тому радий би на майбутнє мати готового союзника, і буде його мати, якщо ти сядеш на литовському престолі.

– Лише б так сталося!.. Не для себе я цей трон хочу!

– Усієї Литви не вдасться, можливо, спочатку виторгувати, але хоч добрий шматок із Білою Руссю та Жемайтією вдасться.

– А шведи?

– Шведи також будуть раді нами від сходу відгородитися.

– Бальзам ти мені ллєш на душу.

– Бальзам! Ага!.. Якийсь чорнокнижник у Таурогах хотів мені продати бальзам, про який розповідав, що хто ним вимаститься, буде від шаблі, шпаги та списа заворожений. Я наказав його ним намазати, а драбантові проколоти його списом. Уяви собі, навиліт пройшов!..

Тут князь Богуслав зареготав, показуючи водночас білі, як слонова кістка, зуби. Але Янушу не до шмиги прийшлася ця розмова, тому він знову звернув до *de publicis*.

– Я послав листи до шведського короля і до багатьох інших наших сановників, – повідомив він. – Ти мав би отримати мого листа через пана Кміцица.

– Овва! Та я саме у цій справі й приїхав. Що ти про пана Кміцица думаєш?

– Гаряча, шалена голова, небезпечний чоловік і вудила носити не вміє, але він один із тих рідкісних людей, котрі з доброю вірою нам служать.

– Так вважаєш? – гмикнув Богуслав. – А мене мало до небесного королівства не відправив.

– Тобто? – питав із неспокоєм Януш.

– Кажуть, братику, що тільки тобі жовч порушити, зараз же тебе душити починає. Пообіцяй мені, що слухатимеш терпляче та спокійно, тоді я тобі розповім щось про твого пана Кміцица, і зможеш пізнати його краще, ніж раніше.

– Гаразд! Я буду терплячий, але не муч мене.

– Диво Боже мене з рук цього втілення диявола вибавило, – зронив князь Богуслав.

І став розповідати про все, що з ним у Пільвішках сталося. Не меншим дивом було, що на князя Януша приступ асти не напав, натомість можна було вирішити, що його апоплексичний удар розіб'є. Бо весь трясся, зубами скреготав, пальцями очі затирав, а наприкінці узявся верещати охриплим голосом:

– Так?!... Гаразд!... Лише забув він, що його кокотка в моїх руках.

– Угамуйся, на Бога, і слухай далі, – зупинив його Богуслав. – Я повівся з ним досить шляхетно, про цю пригоду в щоденнику не напишу і нею хвалитися не буду, бо мені соромно, що цьому грубіянові дався так підійти, як дитина, я, про котрого сам Мазаріні казав, що в інтригах і хитрощах не маю собі рівного в усій французькій державі. Але менше з тим. Я спочатку вважав, що твого пана Кміцица вбив, але тепер маю докази, що він видряпався.

– Дурниці! Знайдемо його! Викопаємо! Витягнемо навіть з-під землі!... А тим часом я йому тут болючіший удар завдам, ніж якби йому наказав із шкіри паси дерти.

– Жодного удару йому ти не завдаси, лише власному здоров'ю нашкодиш. Слухай-но! Їдучи сюди, я виявив якогось простака на рябому коні, котрий неухильно тримався неподалік від мого екіпажу. А зауважив саме тому, що кінь був рябий, тому наказав його врешті закликати. «Куди їдеш?» «У Кейдани». «Що везеш?» «Листа до князя воєводи». Я наказав йому цей лист віддати, а що таємниць між нами немає, то його прочитав. Ось він!

Сказавши це, він подав князеві Янушу лист пана Кміци-ца, написаний у лісі тоді, коли той із Кемличами в дорогу готувався. Князь пробіг послання очима, зім'яв у нестямі, і заверещав:

– Правда! Як Бог милий, правда! Він має мої листи, а там є речі, за які шведський король не лише підозру, а й смертельну образу затамувати може.

Тут напала на нього гикавка й очікуваний напад астми підійшов. Рот роззявився йому широко, і чоловік хапав уривчасто повітря, руки рвали комір на горлі. Князь Богуслав, убачивши це, ляснув у долоні, і коли слуги прибігли, наказав:

– Рятуйте пана князя, а коли йому дихання повернеться, просіть його, щоб прийшов у мою кімнату, бо тим часом спочину трохи.

І вийшов.

Двома годинами пізніше князь Януш, з очима, ще налитими кров'ю, з напухлими повіками і сизим обличчям, по-

стукав у pokій Богуслава. Той прийняв гостя, лежачи на ложі з обличчям, намащеним мигдалевим молоком, яке мало надавати шкірі м'якості та блиску. Без перуки на голові, без мальовидла на обличчі і з кошлатими бровами він видавався набагато старшим, ніж повністю одягнений, але князь Януш не звернув на це жодної уваги.

– Я все обміркував, – повідомив старший брат. – Пан Кміциц не може цих листів оприлюднити, бо якби це зробив, то на смерть цю панночку прирік би. Збагнув він добре, що лише в такий спосіб матиме мене в руках, але й я не зможу поквитатися, і це мене гризе, наче собаку в грудях ношу.

– Ці листи треба буде обов'язково повернути! – зауважив Богуслав.

– Але *quo modo*?²³

– Треба послати до нього довірену людину. Хай їде, хай із ним дружбу водить і за слушної нагоди листи викраде, а самому ножа йому встромить. Потрібно велику нагороду пообіцяти.

– Хто ж тут за таке візьметься?

– Якби це було в Парижі чи хоча б у Німеччині, я за день знайшов би тобі сотню добровольців, але в цій країні такого товару не отримаєш.

– А потрібна своя людина, бо чужоземця він буде стерегтися.

– Залиш це мені, може когось у Пруссії знайду.

---

²³ *Quo modo* (лат.) – яким чином.

– Ех, якби його живцем було можна спіймати, а мені в руки доправити! Я заплатив би йому за все відразу. Скажу тобі, що зухвалості цього чоловіка переходили будь-яку міру. Тому я його й відправив, бо мною самим вертів, бо мені мало очі, як кіт, не видряпав, бо свою волю мені тут у всьому накидав. Мало не сто разів уже я мав на язиці наказ, аби його розстріляти. Але не міг, я не міг.

– Скажи мені, він справді нам родич?..

– Кишкам справді родич, а через Кишок і наш.

– Своєю дорогою цей чортяка йде. Він небезпечніший за цілу роту супротивників!

– Він? Можеш йому загадати в Царгород їхати і султана з трону стягнути або шведському королеві бороду обстригти і в Кейдани її привезти! Що він тут під час війни витворяв!

– А тепер поглянь. Він пообіцяв нам помсту до останнього подиху. Щастя, що одержав від мене науку, що з нами не буде легко. Визнай, що я по-радзивіллівськи з ним обійшовся, й якби якийсь французький кавалер міг би схожим вчинком похвалитися, то б про нього брехав цілими днями, за винятком годин сну, обіду та поцілунків. Бо вони, як зійдуться, то брешуть навперебій так, що аж сонцю соромно світити.

– Це правда, що його ти притиснув, та жадав би я однак, щоб цього не сталося.

– А я бажав би, щоб ти собі кращих повірених вибирав, котрі мають більше поваги до радзивіллівської кістки.

– Але ці листи! Ці листи!..

Брати замовкли на мить, після чого Богуслав першим озвався:

– А що це за панночка?

– Білевичівна.

– Білевичівна чи Мелешківна, одна одній рівня. Бачиш, що мені риму знайти так легко, як комусь плюнути. Але я не про її прізвище питаю, а лише чи вродлива?

– Я на такі речі не дивлюся, але впевнений, що навіть польська королева могла б не посоромитися такої вроди.

– Польська королева? Марія-Людовика? В часи Сен-Мара²⁴, може, була б гожа, а тепер собаки від вигляду баби виють. Якщо така твоя Білевичівна, то її собі збережи. Але якщо справді дивовижна, то мені її в Тауроги віддай, а вже про помсту їй разом із паном Кміцицем я подумаю.

Януш замислився на хвилю.

– Не віддам я тобі її, – сказав він нарешті, – бо ти її силою візьмеш, і тоді пан Кміциц листи оприлюднить.

– Чи мені треба силу використовувати проти якоїсь юнки?.. Не буду хвалитися, але я і не з такими мав справу, і не неволив жодну. Раз лише, але то було у Фландрії. Бо була дурна. Донька срібляра. Її потім іспанські піхотинці згвалтували і на їхній рахунок це пішло.

– Ти цієї панночки не знаєш. Вона з порядної родини, сама

---

²⁴ Анрі Куаффе де Рюзе, маркіз де Сен-Мар (1620—1642) – мінійон Людовіка XIII. Син маркіза Еффіа, маршала Франції, близького приятеля кардинала Ришельє. Організував заколот проти короля, але зазнав невдачі і був страчений.

чесність, навіть можна сказати черниця.

– Мав я справи і з черницями.

– При цьому нас вона ненавидить, бо це *hic mulier*²⁵, патріотка. Це вона пана Кміцица збаламутила. Немає таких багато між нашими жінками. Розум має зовсім чоловічий. І Яна-Казимира найзапекліша шанувальниця.

– То йому лаву захисників укоротимо.

– Ніяк не можна, бо пан Кміциц листи оприлюднить. Мушу її стерегти, як зіницю ока. До часу. Потім віддам її тобі або твоїм драгунам, мені начхати!

– Даю тобі своє шляхетне слово, що не буду її силою неволити, а слів, які особисто даю, завжди дотримуюсь. У політиці що інше. Сором було б мені навіть, якби я сам не зумів нічого домогтися.

– І не намагайся.

– Тоді в найгіршому разі отримаю ляпаса, а від жінки це не образа. Ти йдеш на Підляшшя, то що з нею робитимеш? Зі собою її не візьмеш, тут не залишиш, бо сюди прийдуть шведи, а необхідно, щоб *comme otage*²⁶ панночка залишалася завжди в наших руках. Чи не краще буде, якщо її в Тауроги заберу, а до пана Кміцица пошлю не розбійника, а посильного з листом, в якому напишу: віддай листи, а я віддам тобі панночку.

– Правду кажеш! – погодився князь Януш. – Це хороша

---

²⁵ *Hic mulier* (лат.) – грім-баба.

²⁶ *Comme otage* (фр.) – заручниця.

ідея.

– А якщо, – провадив далі Богуслав, – поверну йому її не зовсім таку, яку взяв, то це й буде помсти початок.

– Але ти дав слово, що до насильства не вдасися?

– Дав і повторюю ще раз, що сором би мені був.

– То мусиш взяти також її дядька, мечника расейняйського, котрий за нею наглядає.

– Не хочу. Цей шляхтич точно за вашим звичаєм віхтя в чоботях носить, а я цього знести не можу.

– Сама вона їхати не захоче.

– А це ми ще побачимо. Запроси їх сьогодні на вечерю, щоб її оглянув і визнав, чи варто її на зуб куштувати, а я тим часом, як із нею поведися, вигадую. Лише заради Бога, не кажи їй про вчинок пана Кміцица, бо це його в її очах підвищить і у вірності йому зміцнить. А за вечерею не зупиняй мене ні в чому, що б я не казав. Побачиш мої методи і власні молоді літа згадаєш.

Князь Януш махнув рукою і вийшов, а князь Богуслав заклавав обидві руки за потилицю і став про стратегію міркувати.

Розділ VIII

На вечерю, крім расейняйського мечника з Олюнькою, запросили також визначніших кейданських офіцерів і кількох придворних князя Богуслава. Він сам прийшов такий чепурний і прекрасний, що ока було не відвести. Перука його позавивана була майстерно хвилястими пасмами. Обличчя делікатністю кольору нагадувало молоко і троянди. Вуса були наче шовкові, а очі – наче зірки. Одягнений був у чорне, в жупан, зшитий зі смуг оксамиту та іншої матерії, рукави якого, що розтиналися, сколювалися вздовж руки. Довкола шії чоловік мав викладений широкий комір із дивовижного брабантського мережива, ціни неймовірної, і такі ж манжети на зап'ястках. Золотий ланцюг спадав йому на груди, а через праве плече, уздовж усього жупана, тягнулася аж до лівого стегна портупея від шпаги з голландської шкіри, але так щедро усіяна діамантами, що видавалася, смугою світла, яка мінилася. Так само виблискував від діамантів і ефес його шпаги, а в кокардах його черевиків світилися два найбільші, величиною з горіх. Уся постать магната здавалася величавою, однаково і шляхетною, і прекрасною.

В одній руці князь тримав мереживну хустинку, другою підтримував завішений за тодішньою модою на ефесі капелюх, оздоблений майстерно укладеним чорним страусовим пір'ям, надзвичайно довгим.

Усі, в тому числі й князь Януш, задивилися на нього з подивом і захопленням. Князеві воєводі пригадалися його молоді літа, коли він так само вражав усіх при французькому дворі красою та багатством. Літа ці були вже далеко, але тепер здавалося гетьманові, що він ожив у цьому чудовому кавалерові, котрий те саме носив прізвище.

Розчулений князь Януш, проходячи повз нього, торкнувся вказівним пальцем грудей брата.

– Світло від тебе променіє, немов від місяця, – сказав він.
– Чи не задля Білевичівни так вирядився?

– Місяцю всюди легко протиснутись, – відповів хвалькувато Богуслав.

І він став балакати з Ганховом, біля якого, можливо, навмисно став, аби кращим здаватися, бо Ганхов був чоловік на диво плюгавий: обличчя мав темне і віспою пооране, ніс картоплиною і задерті вгору вуса. Був наче демон темряви, а Богуслав біля нього – наче янгол світла.

Тут увійшли дами: пані Корф та Олюнька. Богуслав кинув на неї швидкий погляд і поспішно вклонився пані Корф, і вже було підняв пальці до вуст, щоб Білевичівні послати, за парубоцькою модою, повітряний поцілунок, та помітивши її витончену, горду та вражаючу вроду, в одну мить змінив тактику. Правою рукою вхопив капелюх, підійшов до панночки і схилювався так низько, що майже зігнувся вдвоє, пасма перуки впали йому з обох боків на плечі, шпага прийняла горизонтальне положення, а він стояв так, зумисне помахуючи

капелюхом і підмітаючи пір'ям на знак пошани паркет перед Олюнькою. Вишуканішого великосвітського поклону не міг би віддати навіть французькій королеві. Білевичівна, котра знала про його приїзд, одразу ж здогадалася, хто перед нею стоїть, тому взялася кінчиками пальців за сукню і повернула йому глибокий реверанс.

Присутні захоплювалися красою обох і витонченістю манер, які можна було побачити вже зі самого привітання, не дуже знаного в Кейданах, бо дружина князя Януша, як волюшка, більше кохалася в східній розкоші, ніж в етикеті, а княжна була ще малою дівчинкою.

Аж тут Богуслав підняв голову, струсив пасма перуки на спину і, човгаючи ґрунтовно ногами, підсунувся впритул до Олюньки. Водночас кинув пажеві свій капелюх, а їй подав руку.

– Очам не вірю. Хіба мені сниться те, що бачу, – промовляв, провадячи дівчину до столу, – але скажіть мені, прекрасна богине, яким дивом ви зійшли з Олімпу до Кейдан?

– Хоч я й шляхтянка, а не богиня, – відрубала Олюнька, – але й не така простачка, щоб чимось іншим, ніж галантність, слова вашої світлості вважати.

– Навіть якби я хотів бути ще галантнішим, то дзеркало скаже вам більше за мене.

– Скаже не більше, а щиріше, – зауважила юнка, стуливши, як було заведено, уста.

– Якби в цій кімнаті було б хоч одне, я відразу б вас до

нього підвів. Тож залишається лише подивитися в мої очі, і ви збагнете, чи їхнє здивування було нещирим!

Тут Богуслав схилив голову і перед Олюнькою блиснули його очі, великі та чорні, як агати, солодкі, проникливі і водночас палючі. Під впливом їхнього жару обличчя дівчини запашіло пурпурним рум'янцем, вона опустила повіки і відсунулася трохи, бо відчула, що Богуслав ліктем притиснув легко до свого боку її руку.

Так дійшли до столу. Кавалер сів біля юнки і було помітно, що її врода справді надзвичайне на нього справила враження. Він сподівався, мабуть, побачити шляхтянку, розквітлу, як лань, котра сміється і верещить, як сойка, і червону, як квітка маку. А тим часом знайшов горду панночку, в чорних бровах котрої засіла непохитна воля, в очах – розум і авторитет, в усьому обличчі – світлий дитячий спокій, при цьому шляхетну в поставі, таку чарівну та дивовижну, що при будь-якому королівському дворі могла б стати метою поклоніння і залицянь перших у країні кавалерів.

Краса її невимовна будила подив і жагу, але була в ній водночас і якась велич, що накладала межу, так що мимоволі подумав Богуслав: «Зарано я притиснув її руку. З такою потрібно дипломатично, а не нахрапом!»

Але він твердо вирішив полонити її серце і відчував дикую радість від думки, що прийде час, коли ця дівоча велич і чиста врода віддасться на його милість і немилість. Грізне обличчя пана Кміцица поставало на шляху цих мрій, але

для зухвалого парубка це була лише ще одна спонука. Під впливом цих почуттів князь розпалився весь, кров у ньому заграла, як у східного жеребця, всі його фібри стрепенулися незвичайно, і світло так било від усієї його постаті, як від його діамантів.

Розмова за столом точилася на загальні теми, але врешті перейшла в єдиний хор похвал і лестощів князеві Богуславо-ві, які вельможний кавалер слухав з усмішкою, але без зайвого задоволення, як звичайні та буденні речі. Згадували про його воєнні дії та поєдинки. Прізвища переможених князів, маркграфів, баронів сипалися, як із рукава. Сам він ще час від часу докидав недбало одне та друге. Слухачі дивувалися, князь Януш гладив свої довгі вуса від задоволення, а наприкінці Ганхов промовив:

– Хоч би фортуна і родовитість не ставали на перешкоді, не хотів би я вашій світлості дорогу перейти і лише те мене дивує, що ще такі сміливці знаходяться.

– Що ж ви хочете, оберсте Ганхов! – сказав на це князь. – Є люди з дубовим обличчям і бичачим поглядом, сам вигляд яких лякає, але мене Бог від цього милував. Мого обличчя не злякається навіть панночка.

– Як нічний метелик не боїться смолоскипа, – зауважила, кокетуючи манірно пані Корф, – поки в ньому не згорить.

Князь Богуслав засміявся, а пані Корф продовжувала, не перестаючи маніритись:

– Панів жовнірів більше поєдинки цікавлять, а ми, жінки,

раді б також щось і про амури вашої світлості почути, що про них звістки аж до нас доходили.

– Неправдиві, пані добродійко, неправдиві. Все дорогоюросло. Сватали мене, це правда. Французька королева була така ласкава.

– З принцесою де Роан, – докинув князь Януш.

– Або з панною де ля Форс, – додав Богуслав, – але що моему серцю навіть сам король не міг кохати наказати, а статків, дяка Богові, не маю потреби у Франції шукати, то не могло бути паляниці з цього борошна. Гідні це були панночки, це правда, на обличчя вродливі, але в нас є ще гарніші. І мені не було б потреби з цієї кімнати виходити, щоб таку знайти.

Тут він кинув тягучий погляд на Олюньку, котра вдала, що не чує, і щось торочила панові расейняйському мечнику, а пані Корф знову взяла слово:

– Достатньо і тут гожих, але немає таких, які б із вашою світлістю заможністю і походженням зрівнятися могли б.

– Дозвольте, пані добродійко, заперечити, – пожвавішав Богуслав. – Бо не думаю, щоб польська шляхтянка була чимось гірша за панну Роан, чи панну Форс. Та й не в новину Радзивіллам зі шляхтянками одружуватися, адже історія подає цьому численні приклади. Запевняю також пані добродійку, що ця шляхтянка, котра стане Радзивілловою, навіть при французькому дворі перед тамтешніми дворянками гору візьме.

– Меткий пан!.. – шепнув Олюньці расейняйський мечник.

– Це я завжди знав, – правив далі князь, – хоч не раз було соромно мені за польську шляхту, коли її зі закордонною порівнював, бо ніколи б там не трапилося такого, що тут трапилося, що всі сюзерена свого покинули, навіть більше, зазіхати на його здоров'я готові. Французький шляхтич навіть на гірший вчинок здатний, але монарха свого не зрадить.

Присутні переглядалися між собою і на князя зиркали. Князь Януш спохмурнів і насупився, а Олюнька втупила свої блакитні очі з виразом подиву й удячності в обличчя Богуслава.

– Даруйте, ваша світлосте, – промовив князь, звертаючись до Януша, котрий ще не встиг охолонути, – я знаю, що ви не могли інакше вчинити, що вся Литва загинула б, якби ви моєї поради послухали. Але вас шаную, як старшого й улюбленого брата, тому не перестану з вами про Яна-Казимира сперечатися. Ми ж між своїми, тому скажу, що думаю: неоплаканий пан, добрий, прихильний, побожний, а мені подвійно дорогий! Тому я його першим із поляків супроводжував, коли його з французької випустили в'язниці. Майже дитиною був я на той час, але тим більше ніколи цього не забуду й охоче кров свою віддав би, щоб його принаймні від тих вберегти, хто проти святої його особи повстає.

Янушу, хоч він і розкусив уже гру Богуслава, все одно вона здавалася занадто сміливою та занадто азартною для такої

незначної мети, тому, не приховуючи свого невдоволення, він сказав:

– Заради Бога! Про які підступи проти здоров'я нашого колишнього короля ваша світлість торочить? Хто таке зробить? Де ж такий монстр у польському народі знайдеться?.. Такого ніколи, в усій історії Речі Посполитої не ставалося!

Богуслав схилив голову.

– Та не давніше, як місяць тому, – зронив парубок зі смутком у голосі, – коли з Підляшшя в Пруссію електора, в Тауроги я їхав, прибув до мене один шляхтич. З порядного дому. Шляхтич той, не знаючи, імовірно, моїх справжніх почуттів до нашого милостивого пана, гадав, що я йому ворог, як інші. Тож за солідну винагороду він пропонував мені поїхати в Сілезію, захопити Яна-Казимира і живого або мертвого шведам видати.

Всі зацікавилися від жаху.

– А коли я гнівно і беззаперечно таку пропозицію відкинув, – резюмував Богуслав, – то той чоловік із мідним чолом кинув мені: «Тоді я поїду до пана Радзейовського, той купить і фунт золота мені заплатить».

– Я не є прихильником короля, – зауважив Януш, – але якби мені хтось схожу пропозицію зробив, я наказав би його без суду під мур поставити, і шість мушкетерів навпроти.

– Першої миті я й хотів так вчинити, – підтримав брата Богуслав, – але розмова була віч-на-віч і всі б кричали про тиранію, про сваволю Радзивіллів! Я лише налякав його,

що і пан Радзейовський, і шведський король, ба, навіть сам Хмельницький, точно його б за таке на горло скарали. Словом, я довів того злочинця до того, що він від свого задуму відмовився.

– Даремно, не треба було його живим відпускати, бо щонайменше на палю він заслужив! – підсумував Корф.

Тоді Богуслав звернувся до брата:

– Маю також надію, що його кара не мине, і першим же подбаю, щоб він звичайною смертю не загинув, але лише ваша світлість може його покарати, бо це ваш придворний і ваш полковник.

– Заради Бога! Мій придворний?.. Мій полковник? Що ж це за один?! Хто?.. Кажіть, ваша світлосте!

– Його ім'я пан Кміциц! – оголосив Богуслав.

– Кміциц?!.. – повторили всі нажахано.

– Це неправда! – скрикнула враз Білевичівна, зірвавшись із крісла. Очі її палали, а груди високо здіймалися.

Запанувала глуха мовчанка. Одні ще перетравлювали страшну новину Богуслава, інші ж дивувалися зухвалості цієї панни, котра посміла молодого князя у брехні звинуватити. Мечник расейняйський став белькотіти: «Олюнько! Олюнько!» А Богуслав напустив на обличчя смуток і зронив без гніву:

– Якщо це ваш родич чи наречений, то мені шкода, що я цю новину повідомив, але викиньте його з серця, бо негідний він вас, панно.

Дівчина стояла ще якусь мить у болі, полум'ї та жаху. Але повільно обличчя її вистигало, аж стало холодним і блідим. Юнка знову опустила в крісло і промовила:

– Даруйте, ваша світлосте. Даремно я перечила. На цього чоловіка це схоже.

– Нехай мене Господь Бог покарає, якщо я щось інше відчуваю, крім жалю, – відповів м'яко князь Богуслав.

– Це був наречений цієї панни, – зауважив князь Януш, – я сам їх сватав. Юнак молодий, гарячий, напустував добряче. Я рятував його від закону, бо він добрий жовнір. Я знав, що він баламут і таким залишиться. Але щоб шляхтич до такого неподобства був схильний, такого навіть від нього не сподівався.

– Лихий він чоловік, давно я це знав! – вставив і свій гріш Ганхов.

– І не застерегли мене? Чому ж? – спитав із докором князь Януш.

– Бо боявся, що ваша світлість у зраді мене запідозрить, адже він тоді мав більшу довіру, ніж я.

– *Horribile dictu et auditu*²⁷, – наголосив Корф.

– Шановне панство, – сказав Богуслав, – даймо ж цьому спокій! Якщо вже вам важко це слухати, то що ж залишається панні Білевичівні.

– Ваша світлість не повинна зважати на мене, – озвалася Олюнька, – я можу все вже вислухати.

---

²⁷ *Horribile dictu et auditu* (лат.) – страшно й сказати вголос.

Але вечеря підходила до кінця, подали воду для миття рук, після чого князь Януш піднявся першим і подав руку пані Корф, а князь Богуслав – Олюньці.

– Зрадника вже Бог скарав, – шепнув молодик дівчині, – бо хто вас втратив, той небо втратив. Ще не минуло й двох годин, як я з вами познайомився, чарівна панянка, а хотів би вас бачити вічно, не в болі чи в сльозах, а в насолодах і щасті.

– Дякую вашій світлості, – відповіла Олюнька.

Після того, як дами пішли, чоловіки повернулися ще за стіл шукати радощів у келихах, яких наставили густо. Князь Богуслав пив запоем, бо був задоволений собою. Князь Януш бесідував із паном расейняйським мечником.

– Я завтра їду з військом на Підляшшя, – повідомив вельможа. – У Кейдани зайде шведський гарнізон. Бог зна, коли я повернуся. Ви не можете тут із дівчиною залишатися, бо їй бути поміж солдатні непристойно. Ви поїдете обоє з князем Богуславом у Тауроги, де панночка при дружині моїй може собі знайти затишний притулок.

– Ваша світлосте, – казав на те расейняйський мечник, – Бог нам дав свої власні закутки, то навіщо ж нам у чужі краї їздити. Велика то милість вашої світлості, що про нас пам'ятаєте. Але не бажаючи прихильністю зловживати, ми жадали б під власну стріху повернутися.

Князь не міг пояснити панові мечнику всіх причин, через які за жодну ціну не хотів випускати з рук Олюньку, але про одну сказав із усією жорсткою відкритістю магната:

— Якщо не хочете прийняти моєї прихильності, ваша справа. Але я вам скажу, що це дуже необачно. Ви там станете заручником. І тоді мені за всіх Білевичів відповісте, котрі, я знаю це добре, не входять у число моїх приятелів і готові збурити Жемайтю, коли я відбуду. Варто було б їм порадити, щоб тут сиділи спокійно і проти шведів нічого не затівали, бо голова ваша і ваша небога за це відповість.

Мечникові, очевидно, забракло терпіння, бо він енергійно промовив:

— Даремно мені на свої шляхетські права посилатися. Сила на боці вашої світлості, і мені байдуже, де у в'язниці сидіти. Можу більше навіть там, ніж тут!

— Годі! — обірвав його різко князь.

— Годі, то й годі! — погодився мечник. — Бог також дасть, що насильства закінчатся і закон знову запанує. Коротко кажучи, нехай ваша світлість мені не погрожує, бо я не боюся.

Богуслав побачив справжні блискавки гніву, що замиготіли на обличчі Януша, бо дуже швидко підійшов.

— Про що мова? — поцікавився він, стаючи між співбесідниками.

— Я сказав панові гетьманові, — пояснив роздратовано мечник, — що волію в'язницю в Таурогах, ніж у Кейданах.

— У Таурогах немає в'язниці, лише мій дім, в якому ви будете, як у себе вдома. Знаю, що гетьман хоче бачити вас як заручника, а я бачу лише милого гостя.

— Дякую вашій світлості, — вклонився мечник.

– Це я вам дякую. Випиймо разом, бо кажуть, що дружбу потрібно відразу ж запити, щоб не зів'яла у зародку.

Сказавши це, Богуслав підвів пана мечника до столу, і вони взялися за келихи.

Годиною пізніше мечник повертався хитаючись до своєї кімнати і повторюючи впівголоса:

– Хороший пан! Чесний пан! Поряднішого навіть удень із ліхтарем не знайти. Золото! Щире золото. Охоче кров за нього я пролив би.

Тим часом брати залишилися сам на сам. Мали ще між собою про що порадитись, до того ж і листи прийшли, за якими послали пажа, щоб їх від Ганхова приніс.

– Либонь, – сказав Януш, – немає у тому і слова правди, що ти про пана Кміцица казав?

– Звісно. Ти й сам це знаєш чудово. Але визнай, чи не мав Мазаріні рації? Одним махом поквитався жорстоко з ворогом і вчинив пролом у тій вродливій фортеці. Що? Хто так зуміє?.. Це називається інтрига, гідна першого на світі двору! А та Білевичівна така ж чарівна, як і прекрасна, і, Матінко Божа, наче королівської крові! Я гадав, що зі шкіри вистрибну!

– Пам'ятай, що ти дав слово. Пам'ятай, що згубиш нас, якщо той листи оприлюднить.

– Які брови! Який королівський погляд, аж повагу викликає. Звідки в такій панночці така майже королівська велич?.. Я бачив якось в Антверпені Діану, що на гобелені майстерно

вишита, собак на цікавого Актеона нацьковує. Один в один вона!

– Гляди, аби пан Кміциц листів не оприлюднив, бо тоді нас собаки до смерті загризуть.

– Неправда! Це я пана Кміцица на Актеона перетворю і на смерть засуджу. На двох полях вже його розбив, і дійде між нами ще до сутички!

Подальшу розмову перервав прихід пажа з посланням.

Віленський воєвода взяв лист у руки і перехрестив. Завжди так робив, щоб від поганих новин убезпечитись. Потім, замість того, щоб відкрити, взявся його оглядати уважно. Враз змінився на обличчі.

– Герб Сапегів на печатці! – верескнув князь. – Це від воєводи вітебського.

– Відкривай швидше! – нетерплячився Богуслав.

Гетьман зламав печатку і став читати, час від часу вигукуючи:

– Він іде на Підляшшя!.. Питає, чи не маю я доручень у Тикочин!.. Дорікає мені!.. Навіть гірше, послухай, що він тут пише:

«Хоче Ваша світлість громадянської війни, хоче ще один меч у лоно матері встромити? Тоді приходьте на Підляшшя, я чекатиму і довірюся Всевишньому, що пиху Вашу моїми руками покарає. Але якщо маєте милосердя до вітчизни, якщо совість Ваша озвалася, якщо Ваша світлість жаліє за свої давні вчинки і

виправити їх жадає, то для цього є поле для діяльності. Замість того, щоб громадянську війну починати, скличте посполите рушення, підійміть селянство і вдарте на шведів, поки безпечний Понтус нічого не сподівається і жодної пильності не проявляє. Від Хованського перешкод у цьому мати Ваша світлість не буде, бо чутки до мене з Москви доходять, що вони й самі над експедицією в Інфлянту міркують, хоч і тримають це в таємниці. Врешті, якби Хованський захотів щось затіяти, то я стримаю його за віжки, й якщо б щиро міг довіритись, то впевнений, що з усіх сил у порятунку батьківщини Вашій світлості допомагати буду. Все від Вашої світлості залежить, бо ще є час повернути з дороги та провини змити. Тоді виявиться, що Ваша світлість не для особистої вигоди, а для відвернення останньої поразки віддала Литву під шведську протекцію. Нехай же Вашу світлість Бог так надихне, про що щоденно Його прошу, хоч мене Ваша світлість в особистій вигоді звинувачує несправедливо.

Р. S. Я вчув, що облогу з Несвіжа зняли і що князь Міхал із нами хоче об'єднатися, як тільки шкоду поправить. Дивіться, Ваша світлосте, як чесні представники Вашої родини чинять, і на їхній приклад задивляйтесь, і в будь-якому разі маєте тепер віз і перевіз».

– Ти таке чув? – закінчив читати князь Ян.

– Чув. І що? – Богуслав дивився на брата.

– Треба було б від усього відмовитися, стільки занехаяти,

власну роботу своїми руками знищити.

– І з могутнім Карлом-Густавом стятися, і вигнанця Яна-Казимира за халяви хапати, щоб змилостивився, пробачив і на службу знову прийняв. Та й у пана Сапеги помилування просити.

Обличчя Януша налилося кров'ю.

– Зверни увагу, що він пише: «Покайтесь, і я дарую Вам» – немовби сюзерен васалу!

– Інше писав би, якби йому шість тисяч шабель над карком висіло.

– І все ж... – замислився пригнічено князь Януш.

– І все ж що?

– Вітчизні був би, може, порятунок так зробити, як Сапега радить?

– А для тебе? Для мене? Для Радзивіллів?..

Януш не відповів, лише оперся головою на складені п'ястуки і думав.

– Хай буде так! – сказав він нарешті. – Хай здійсниться.

– Що ти вирішив?

– Завтра вирушаю на Підляшшя, а через тиждень вдарю на Сапегу.

– Оце Радзивілл! – втішився Богуслав.

І вони подали один одному руки.

За мить Богуслав подався на відпочинок. Януш залишився сам. Раз за разом міряв він важким кроком усю світлицю, і врешті лягнув у долоні. Особистий паж зайшов до покою.

– Хай астролог за годину прийде до мене з готовою фігурою, – наказав магнат.

Паж вийшов, а князь знову взявся ходити та відмовляти свої кальвіністські молитви. Після чого заспівав упівголоса псалом, уриваючи часто, бо йому дихання бракувало, і споглядав час від часу через вікно на зорі, що мерехтіли на небесній сфері.

Повільно світла згасали в замку, але, крім астролога і князя, ще одна істота не спала у своїй кімнатці. Це була Олюнька Білевичівна. Стоячи навколішки перед своїм ліжком, дівчина обхопила голову руками та шепотіла зі заплющеними очима:

– Змилуйся над нами. Змилуйся над нами!

Вперше з часу від'їзду пана Кміцица юнка не хотіла, не могла молитися за нього.

Розділ IX

Пан Кміциц хоча й мав охоронні грамоти Радзивілла до всіх капітанів, комендантів і шведських губернаторів, аби йому повсюдно вільний проїзд забезпечували і кривди не чинили, але не наважувався ними скористатися. Він остерігався, що князь Богуслав одразу ж із Пільвішків розіслав на всі боки посильних зі застереженням до шведів про те, що сталося, і наказом заарештувати пана Кміцица. Тому пан Анджей і чуже прізвище прибрав, і навіть стан свій змінив. Оминаючи Ломжу й Остроленку, до яких першими звістки дійти могли, мчав своїми кіньми разом із компанією до Пшасниша, а звідки через Пултуськ прагнув дістатися Варшави.

Але перш, ніж він до Пшасниша дійшов, зробив гак повз пруський кордон на Вонсошу, Кольно та Мишинець, адже Кемличі, добре знаючи тамтешні пущі, могли непомітно пройти повз псарів, а до того ж мали ще й дружні взаємини з курпами²⁸, від котрих за потреби могли допомогу отримати.

Прикордонний край був уже майже повністю зайнятий шведами, котрі, однак, обмежуючись окупацією значніших міст, не дуже важилися заходити в дрімучі та безкраї ліси, заселені озброєним людом, мисливцями, котрі ніколи з лісів

---

²⁸ *Курпи* – польська етнографічна група, що проживала на територіях двох мазовецьких пущ.

не витикаються, і такими дикими, що ще рік тому королева Марія-Людовика наказала поставити каплицю в Мишинці, посадила в ній єзуїтів, котрі мали навчати віри та пом'якшувати звичаї люду пущі.

– Чим довше не здибаємо шведів, – промовляв старий Кемлич, – тим для нас краще.

– Але мусимо ж їх колись зустріти, – відповідав на це пан Анджей.

– Хто їх зустріне в більшому місті, йому зазвичай бояться кривду вчинити, бо у кожному місті є якийсь уряд і якийсь старший комендант, до якого можна подати скаргу. Вже я про це людей розпитав і знаю, що існують накази від шведського короля, які забороняють сваволю та здирництво. Але менші роз'їзди, які далеко від очей комендантів опиняються, на ці накази не зважають і мирних людей грабують.

Тому мандрівники йшли лісами, ніде дорогою шведів не зустрічаючи, ночували по смолокурнях і лісових поселеннях. Між курпами, хоч майже ніхто з них досі не бачив шведів, ширилися найрозмаїтіші чутки про стан справ у країні.

Подейкували, що прибув люд із-за моря, який людської мови не розуміє, ні в Ісуса Христа не вірить, ні в Матір Божу, ні у всіх святих і дивовижно хижий. Інші казали про надзвичайну жадібність цих ворогів до худоби, шкіри, горіхів, меду та сушених грибів. І якщо їм у них відмовляють, то підпалюють пущу. Дехто навіть стверджував, що це народ во-

вкулак, ласих на людське м'ясо, і лише м'ясом незайманок годуються.

Під впливом цих страхітливих звісток, які в найбільшій глибини пущанські долетіли, стали курпи прислухатися і скликатися по лісах. Ті, хто варив поташ і смолу, і ті, хто збором хмелю промишляв, і дроворуби, і рибалки, котрі розставляли верші по зарослому узбережжю Росоги, і винники, і мисливці, і бортники, і бобровники збиралися тепер по більших поселеннях, слухаючи чуток, передаючи один одному новини та радячись, як ворога, якби в пущі з'явився, виганяти.

Пан Кміциц, їдучи зі своїм кортежем, неодноразово зустрічав більші та менші гурти цього люду, одягненого в конопляні сорочки та вовчі, лисячі або ведмежі шкури. Не раз також зупиняли його на переходах і галявинах, питаючи:

– Ти хто такий? Часом не швед?

– Ні! – відповідав пан Анджей.

– Хай тебе Бог захищає!

Полковник із цікавістю приглядався до цих людей, котрі жили в лісових сутінках, й обличчя котрих ніколи не засмагали під відкритим сонцем. Захоплювався їхнім зростом, сміливістю поглядів, щирістю мови та зовсім неселянською відвагою.

Кемличі, котрі їх знали, запевняли пана Анджая, що немає кращих від них стрільців у всій Речі Посполитій. Також молодик зауважив, що всі мали добрі німецькі мушке-

ти, які в Пруссії за шкури вимінювали. Просив їх також свій хист у стрільбі показати і дивувався вправністю, а в душі міркував: «Якби мені довелося загін збирати, тут би його знайшов».

У самому Мишинці здибав шляхтич велику громаду. Понад сотню стрільців тримали кругову оборону місії, бо остерігалися, що шведи сюди насамперед поткнуться, тим більше, що остроленківський староста наказав прорубати дорогу в лісах, аби священикам, котрі в місії жили, дати «до світу доступ».

Хмелярі, котрі свій товар постачали аж уславленим пивоварам Пшасниша і тому вважалися досвідченими людьми, розповідали, що в Ломжі, Остроленці та в самому Пшасниші аж роїться від шведів, котрі там уже господарюють, як у себе вдома, і податки збирають.

Пан Кміциц узявся намовляти курпів, аби не чекали шведів у пущі, а самі вдарили на Остроленку та війну затіяли, і сам викликався їх повести. Велику серед них знайшов охоту, але два священики відмовили їх від такого божевільного вчинку, переконуючи дочекатися, аж весь край підійметься, і передчасним виступом не накликати на себе жорстоку помсту ворога.

Пан Анджей відїхав, але шкодував про втрачену можливість.

Тільки йому й утіхи залишилось, що переконався, нехай лише хоча б десь займеться, то ні Речі Посполитій, ні коро-

леві не забракне в цих місцях захисників. «Якщо так само є й деінде, то можна було б починати», – гадав парубок.

І гаряча його вдача рвалася до рішучих дій, але розум зупиняв: «Курпи самі шведів не здолають. Проїдеш ще шмат країни, оглядайся, придивляйся, а потім послухай королівський наказ».

Тому їхав далі. Вибравшись із глибоких пущ на лісові рубежі, в околицю, густіше заселену, помітив парубок по всіх селах незвичайний рух. По всіх шляхах повно було шляхти, що пересувалася в бричках, тарантасах, екіпажах або верхи. Все це рухалося до найближчих міст і містечок, щоб особисто шведським комендантам скласти присягу на вірність новому королю. Видавали їм за це свідоцтва, які мали їхні маєтки та звання боронити. У столицях земель і повітів проголошували «капітуляції», що підтверджували визнання вольностей і привілеїв шляхетського стану.

Шляхта поспішала скласти присягу не так через бажання, як із примусу, бо впертим загрожувало покарання, що полягало в конфіскації та грабунках. Торочили, що тут і там узялися вже шведи, так само, як у Великій Польщі, вкручувати підозрюваним пальці в курок мушкета. Повторювали також із тривогою, що на багатших навмисно кидали підозри, щоб їх обдерти, як липку.

Так що небезпечно було залишатися на селі. Тому заможніші прагнули сховатися по містах, щоб, перебуваючи під безпосереднім наглядом шведських комендантів, уникнути

підозри в підступях проти шведського короля.

Пан Анджей нашорошував вуха на те, що теревенила шляхта, хоча ті не дуже хотіли з ним балакати, як із простим пахолком, однак молодик второпав, що навіть найближчі сусіди, знайомі, більше того – приятелі – не згадують між собою шведів і нове панування щиро. Нарікають, щоправда, голосно на «реквізиції», та й справді було на що, бо до кожного села, кожного містечка приходили листи комендантів із наказом постачання великих кількостей збіжжя, хліба, солі, худоби, грошей, і часто ті накази переходили межу, особливо коли щойно вичерпали всі запаси, а вже вимагають нових. Якщо ж хтось не платив, йому присилали екзекуцію, яка потрійно забирала.

Минулися давні часи! Кожен тягнувся, як міг, собі від рта відривав і давав, і платив, нарікаючи та стогнучи, а в душі міркуючи, що давніше було по-іншому. Та в очі втішаються, що коли воєнні часи минуться, скінчаться й ті реквізиції. Обіцяли це і самі шведи, кажучи, що як тільки король усю країну опанує, зараз же по-батьківськи правити почне.

Шляхті, яка відступилася від власного монарха та вітчизни, яка раніше, ще зовсім недавно, називала тираном доброго Яна-Казимира, підозрюючи його, що до *absolutum dominium*²⁹ прагне, яка протестувала проти нього в усьому, галасуючи на сеймиках і сеймах, а в жаданні новин і змін дійшла навіть до того, що майже без опору визнала сюзере-

---

²⁹ Повноправне володіння (лат.).

ном загарбника, тільки б мати якісь зміни, – сором було тепер навіть нарікати. Бо ж Карл-Густав звільнив їх від тирана, бо ж вони добровільно покинули законного монарха, а тепер мають ті зміни, яких так сильно ждали.

Тому тепер навіть найдовірливіші не розмовляли щиро один з одним, що про ті зміни думають, охоче схиляючи вуха до тих, хто стверджував, що і набіги, і реквізиції, і грабежі, і конфіскації тільки тимчасові і необхідні до часу, і скоро минуться, як тільки Карл-Густав на польський трон сяде.

– Важко, панове браття, важко, – зауважував часом один шляхтич іншому, – але маємо тішитися новим королем. Магнат він і великий воїн, приборкає козаків, турків вгамує і септентронів від кордонів віджене, а ми зі Швецією в спілці розквітнемо.

– Хоч би ми і навіть не раді були, – відповідав той, – що вдієш проти такої могутності? З мотикою на сонце не підеш.

Інколи їх кликали на свіжу присягу. Пан Кміциц хвилювався, слухаючи такі балачки та міркування, а якимось, коли котрийсь шляхтич ляпав язиком при ньому в заїзді, що мусить бути вірний тому, кому присягнув, пан Анджей не витримував і сказав йому:

– Мабуть, маєш, пане, два язики, один для справжніх, а другий для фальшивих присяг, бо ж і Янові-Казимиру присягав!

Було при цьому багато й іншої шляхти, бо це трапилося вже недалеко від Пшасниша. Почувши такі слова пана Кмі-

цица, всі заворушилися. На обличчях одних було помітно подив від сміливості пана Анджея, інші зашарілися, аж на-
решті найповажніший промовив:

– Ніхто тут присягу давньому королеві не ламав. Сам він нас звільнив від неї, коли з країни втік, не почувавши себе відповідальним за її захист.

– Бодай би вас побили! – вигукнув пан Кміциц. – А король Локетек³⁰ скільки разів мусив із країни втікати, і щоразу повертався, а його народ не зрадив, тому що страх Божий ще в серцях був! Не Ян-Казимир утік, зрадники від нього відступилися і тепер його кусають, аби власні провини перед Богом і людьми відбілювати!

– Занадто сміливо патякаєш, хлопче. Звідки ти такий узявся, що тутешніх людей хочеш Божого страху навчати? Дивися, щоб тебе шведи не почули!

– Якщо ви такі цікаві, то можу сказати, що я з Княжої Пруссії й електорові належу. Але від крові сарматської походжу, і пошану до батьківщини відчуваю, тому соромно мені за байдужість цього народу.

Тут шляхта, забувши про свій гнів, оточила незнайомця колом і стала випитувати з цікавістю й нетерплячістю:

– То ви з Княжої Пруссії?.. То розкажіть, що знаєте! Що там електор? Не думає нас рятувати з тарапатів?

– З який тарапатів?.. Ви присягнули новому королеві, тому не балакайте про тарапати. Як ви собі постелили, так і

---

³⁰ Владислав I Локетек (1260—1333) – польський король із династії П'ястів.

спіть.

— Присягнули, бо не могли інакше. З мечами нам над карком стоять. Але ви кажіть так, немовби ми цього не робили.

— Дайте йому чогось випити, нехай йому язик розв'яжеться. Кажіть сміливо, немає тут зрадників між нами.

— Ви всі зрадники! — обурився пан Анджей. — Тому не хочу з вами пити! Шведські наймити!

Сказавши це, він вийшов із приміщення ще й дверима грюкнув, а ті залишилися присоромлені та здивовані. Ніхто не вхопився за шаблю, ніхто не подався за паном Кміцицем, аби поквитатися за образу.

А тим часом він подався до Пшасниша. За кільканадцять стай до міста перехопив його шведський патруль і повів до командування. Рейтарів було в тому патрулі тільки шестеро і сьомий унтер-офіцер, тому Сорока і три Кемличі споглядали на них ласо, як вовки на овець, і лише питали очима Кміцица, чи не час за них узятися.

Пан Анджей також відчував неабияку спокусу, тим більшу, що близько текла Угорка з порослими очеретом берегами. Але він стримався і дозволив спокійно відвести себе до коменданта.

Там доповів, хто він такий, що з країни електора прибув і щороку до Суботи з кіньми їздить. Кемличі мали відповідні свідоцтва, якими добрі знайомі у місті їх забезпечили. Тому комендант, і сам прусський німець, не став чинити їм перешкод, лише випитував ретельно, яких коней мають, і прагнув

їх побачити.

А коли челядь пана Кміцица на його вимогу табун пригнала, оглянуv його старанно і зауважив:

– Я їх куплю. Іншому відібрав би задарма, але ви з Пруссії, то вас не скривджу.

Пан Кміциц дещо розгубився. Бо якщо дійде до продажу, то відпаде потреба їхати далі і довелося б йому повернути до Пруссії. Тому назвав таку високу ціну, що була майже вдвічі вища за реальну вартість коней. Несподівано офіцер не проявив обурення і не став торгуватися.

– Гаразд, – погодився він. – Заганяйте коней у стайні, а я вам плату зараз винесу.

Кемличі зраділи подумки, але пан Анджей упав у шал і став лаятись.

Не було, однак, іншої ради, як загнати коней. Інакше впа-ла б одразу підозра на продавців, що лише про людське око торгують.

Тим часом повернувся офіцер і подав пану Кміцицу клап-тик паперу з написом.

– Що це таке? – зачудувався пан Анджей.

– Гроші, або те саме, що гроші, бо це квитанція.

– А де мені заплатять?

– У головній ставці.

– А де головна ставка?

– У Варшаві, – відрубав офіцер, посміхаючись злостиво.

– Ми лише за готівку торгуємо. Як же це так? Що це та-

ке?.. – застогнав старий Кемлич. – Сили небесні!

Але пан Кміциц обернувся до нього, зиркнув загрозово і сказав:

– Для мене слово пана коменданта те саме, що й готівка, а до Варшави охоче поїдемо, бо там у вірменів годящий товар одержати можна, за який у Пруссії добре заплатять.

Потім, коли офіцер пішов, зауважив пан Анджей на втіху пану Кемличу:

– Цить, шельмо. Ці квитанції – найкращі охоронні грамоти, бо навіть до Кракова заїдемо з ними, зі скаргами, що нам платити не хочуть. Легше з каміння сир вичавити, ніж гроші зі шведів. Але це нам на руку. Плюгавець думає, що вивів нас у поле, а тим часом навіть не знає, яку послугу нам надав. Вам я сам за коней заплачу, щоб ви збитків не зазнали.

Старий зітхнув і вже лише за звичкою не припиняв нарікати якийсь час:

– Обдерли, знищили, до злиднів привели!

Але пан Анджей дуже зрадів, побачивши відкритий шлях перед собою, бо вже наперед передбачав, що й у Варшаві йому не заплатять, і ймовірно ніде. Тому буде мати можливість їхати щораз далі, ніби шукаючи відшкодування кривди, хоч би й до шведського короля, котрий під Краковом перебував, зайнятий облогою давньої столиці.

Тим часом вирішив пан Анджей залишитися на ніч у Пшасниші, дати коням відпочити і, не змінюючи свого прибраного прізвища, покинути нарешті чужу личину пахолка.

Зауважив бо, що убогого конюха зневажають усі і швидше хтось нападе, менше відповідальності за покривдження цього відчуваючи. Важче йому також було в цій личині і до заможнішої шляхти досягнути, то й важче втямити, що хто думав.

Тому одягнув шати, відповідні для свого походження, і пішов у шинок із усією братією побалакати. Але не втішило його те, що почув. По заїздах і корчмах шляхта пила за здоров'я шведського короля і за щастя протектора цокалася келихами зі шведською старшиною, реготала з насмішок, які офіцери дозволяли собі щодо короля Яна-Казимира та пана Чарнецького.

Так страх за власну шкуру і майно опустив людей, що вони загравали зі загарбниками, охоче підтримуючи їхній хороший настрій. Проте і така підлість мала свої межі. Шляхта дозволяла насміхатися зі себе, з короля, з гетьманів, з пана Чарнецького, але не з релігії, і коли якийсь шведський капітан оголосив, що лютеранська віра така ж добра, як і католицька, молодий пан Грабковський, сидючи збоку, не зміг знести блюзнірства, і вперішив промовцю в скроню обушком, відтак, скориставшись сум'яттям, вислизнув із шинку та зник у натовпі.

Узялися його шукати, але прийшли звістки, які повернули увагу в інший бік. Кур'єри прибули з депешами, що Краків здався, пан Чарнецький у полоні й остання завада шведському пануванню впала.

Шляхта першої миті зааніміла, але шведи стали веселитися та вітати один одного. У костелі Святого Духа, в костелі бернардинів і в нещодавно спорудженому за наказом пані Мостовської монастирі бернардинок звеліли бити в дзвони. Піхота і рейтари вийшли на ринок із броварів та цирулень, вишикувалися в бойовому порядку і почали гаратати з гармат і мушкетів. Потім викотили діжки з горілкою, медом і пивом для війська і міщан, позапалювали бочки зі смолою і бенкетували до пізньої ночі. Шведи повитягали міщанок із подвір'їв, аби танцювати з ними, веселитися та бешкетувати. А в натовпі солдатів, що розгулявся не на жарт, вешталися зграйки шляхтичів, котрі пиячили разом із рейтарами і були змушені вдавати радість від падіння Кракова та поразки пана Чарнецького.

Пана Кміцица така огида охопила, що він рано сховався на свою квартиру в передмісті, але заснути не міг. Мучила його гарячка і сумніви обсіли його душу, чи не запізно він завернув із лихої дороги, коли вже вся країна була під шведським чоботом. Спадаło йому на гадку, що вже все пропало і Річ Посполита ніколи не оговтається від занепаду.

«Це вже не нещасна війна, – міркував він собі, – яка втраченою якоїсь провінції закінчитися може, це тотальна згуба, це вже вся Річ Посполита шведською провінцією стає. Самі ми до цього спричинилися, а я більше за будь-кого іншого!»

Ця думка палила його, а совість гризла. Сон від нього втік. Сам не знав, що має робити: їхати далі, залишитися на

місці чи повертатися?.. Хоч би яку ватагу зібрав і шведів узявся бити, його переслідуватимуть, як розбійника, а не як жовніра. Врешті він у чужій околиці, де його ніхто не знає. Хто до нього пристане? Зліталися до нього безстрашні люди в Литві, коли їх раніше кликав, але тут, якщо хтось і чув про пана Кміцица, то мав його за зрадника та шведського посіпаку. Зате ніхто нічого не чув про пана Бабинича.

Ні до чого це, немає сенсу до короля тепер їхати, бо вже запізно. Немає потреби й на Підляшшя їхати, бо його конфедерати зрадником вважають, і в Литву даремно повертатися, бо там Радзивілл урядує, та й тут нічого залишатися, бо роботи немає жодної. Найкраще було б дух спустити, щоб на цей світ не дивитися і від смутку втекти!

Але чи на тамтому світі буде краще тим, хто, нагрішивши, нічим своїх провин не загладив і з усією їхньою вагою на суд стане? Пан Кміциц кидався на своєму ліжку, немов на ложі тортур лежав. Такої пекельної муки він не зазнав навіть у лісовій хатинці Кемличів.

Почувався сильним, здоровим, запальним, душа рвалася в ньому до того, щоб щось робити, щоб діяти, а тут усі дороги були заказані, хоч бийся головою об стіну, немає виходу, немає порятунку і немає надії!

Перемучившись усю ніч на ліжку, схопився вдосвіта, побудив людей і рушив із ними вперед. Їхав до Варшави, але й сам не знав, навіщо і для чого? Був би на Січ утік із відчаю, якби б не те, що часи змінилися і що Хмельницький разом із

Бутурліним притиснули самого великого коронного гетьмана під Городком, розносячи при цьому вогонь і меч на південно-східні околиці Речі Посполитої та запускаючи аж під Люблін свої хижі кігті.

Дорогою до Пултуська зустрічав пан Анджей шведські загони, що ескортували підводи з продовольством, збіжжям, хлібами, пивом і стадами всілякої худоби. При стадах і фірах ішли громади селян або дрібної шляхти, що плакали і стогнали, бо їх за підводами по кільканадцять миль тягли. Щасливий був той, кому з возом додому повернутися дозволили, бо таке не завжди траплялося, адже після доставки припасів змушували селян і товариство до інших робіт – відбудови замків, спорудження шоп і складів.

Бачив також пан Кміциц, що поблизу Пултуська суворіше обходилися шведи з людьми, ніж у Пшасниші, і не міг до пуття збагнути, випитував про все шляхту, що зустрічалася дорогою.

– Чим ближче до Варшави поїдете, – розповідав один подорожній, – то гіршими гнобителями стають. Де свіжо прийдуть і ще не убезпечаться, там ще ласкаві, королівські укази проти свавілля шанують і капітуляцію проголошують. Але де вже почуваються впевнено і де ґрунтовно замки місцеві заселили, там відразу ж усі обіцянки ламають, не церемоняться, кривдять, обдирають, грабують, на костели, священників і навіть на черниць руки підіймають. Тут іще нічого, а в самій Великій Польщі таке робиться, що й слів описати бракує.

Тут узявся розповідати шляхтич, що ж робилося у Великій Польщі, яких шкуродерств, насильств і вбивств припускався жорстокий ворог, як пальці в курки вкручували, муками морили, щоб грошима розжитися, як провінційного владика Бранецького у самій Познані вбили, а з простим людом поводитися так жахливо, що волосся від самої згадки на голові ворухилося.

– Дійде до такого й усюди, – правив далі шляхтич. – Божа кара. Останній суд наближається. Щораз гірше і гірше, а порятунку нізвідки взятися!..

– Дивно мені це, – зауважив пан Кміциц, – бо я нетутешній і людських настроїв у цих краях не знаю, чому ж ви зносите терпляче такі утиски, самі шляхтою та лицарями будучи?

– А з чим нам повставати? – відповів шляхтич. – З чим?.. У їхніх руках замки, фортеці, гармати, порох, мушкети, а в нас навіть пташниці³¹ повідбирали. Була ще надія на пана Чарнецького, але коли він у полоні, а король у Сілезії, хто про опір подбає?.. Руки є, лише немає нічого в руках і голови немає.

– І надії немає! – глухо додав пан Кміциц.

Тут обірвали вони розмову, бо прибув шведський загін, що охороняє підводи, дрібну шляхту та «реквізиції». Дивний вони мали вигляд. Вусаті та бородаті рейтар сиділи на гладких, як бики, конях. Кожен впирався в бік правою ру-

---

³¹ Пташниця – малокаліберна мисливська рушниця для полювання на птахів.

кою, з капелюхом набакир, із десятками гусок і курей патраних при кульбаці, їхав поміж туману пір'я. Дивлячись на їхні войовничі та горді обличчя, легко було збагнути, як їм було привільно, весело та безпечно. А брати менші йшли пішки біля возів, дехто босоніж, із головами, опущеними на груди, затюкані, боязкі, часто батогами до поспіху спонукувані.

Панові Кміцицу, коли він це побачив, губи стали трястися, як у лихоманці, і він почав повторювати до того шляхтича, з котрим їхав:

– Ох! Аж руки сверблять, руки сверблять, руки сверблять!

– Тихо будьте, на милість Божу! – цитьнув шляхтич. – Себе згубите, мене і діточок моїх!

Не раз доводилося бачити панові Анджею навіть дивовижніші події. Часом між загонами рейтарів він помічав менші чи більші купки польської шляхти, що йшли з ними, з озброєною челяддю, веселі, зі співами, захмелілі, і зі шведами та німцями запанібрата.

«Як же це так? – питав себе пан Кміциц. – Одну шляхту переслідують і гноблять, а з іншою дружні взаємини заводять? Мусять то бути хіба дуже палкі запроданці, котрих між жовнірами бачу?»

– Не лише палкі запроданці, а гірше, бо це єретики, – пояснив шляхтич. – Ближчі вони шведам, ніж ми, католики. Це вони найбільше грабують, садиби палять, панночок викрадають, особистих образ завдають. Вся країна від них у тривозі,

бо цілком безкарно їм усе з рук сходить, і легше в шведських комендантів на шведа знайти справедливість, ніж на свого єретика. Кожен комендант, як лише слово писнеш, зараз же відповість: «Не маю я права його переслідувати, бо це не моя людина. Йдіть до ваших трибуналів». А які там тепер трибунали, яка екзекуція, коли все в руках шведів? Куди швед не потрапить, там єретики його заведуть, а на костели та священиків головні вони *excitant*³². Так мстять вітчизні-матері за те, що коли в інших християнських країнах їх за справляння власних обрядів переслідували, вона їм притулок забезпечила і свободу їхньої блюзнірської віри.

Тут шляхтич замовк і глипнув неспокійно на пана Кміциця.

– Але ви ж казали, що з Княжої Пруссії, то, може, й ви лютеранин?

– Хай мене Бог від цього боронить, – спростував пан Анджей. – З Пруссії я прибув, але роду здавна католицького, бо ми в Пруссію з Литви прийшли.

– Хвала Всевишньому, бо я вже злякався. Шановний пане, *attinet quod*³³ Литви, то й там дисидентів достатньо, і вождя свого могутнього в Радзвиліллі мають, котрий таким великим зрадником виявився, що хіба з одним паном Радзейовським рівнятися може.

– Щоб йому чорти душу з горла витягнули, перш ніж но-

---

³² *Excitant* (фр.) – захопник.

³³ *Attinet quod* (лат.) – що стосується.

вий рік настане! – вигукнув злісно пан Кміциц.

– Амінь! – підсумував шляхтич. – А також його слугам і помічникам, його катам, про котрих аж сюди до нас звістки дійшли, а без них він не зважився б на згубу вітчизни.

Пан Кміциц зблід і не сказав ні слова. Не питав також, не смів питати, про котрих це помічників, слуг і катів той шляхтич торочить.

Їдучи повільно, доїхали пізно ввечері до Пултуська. Там пана Кміцица викликали до єпископського палацу, *alias*³⁴ замку, щоб комендантові представився.

– Я постачаю коней військам його шведської величності, – рапортував пан Анджей, – і я маю квитанції, з якими до Варшави по гроші їду.

Полковник Ізраель (таким було прізвище цього коменданта) усміхнувся у вуса і промовив:

– То поквартесь, пане, поспішіть, і візьміть назад підводу, щоб мати на чому ті гроші везти.

– Дякую за пораду, – вклонився пан Анджей. – Я так розумію, що ваша милість насміхається собі з мене. Але я по своє поїду, хоч би мені до самого короля їхати довелося!

– Їдьте, свого не даруйте! – сказав швед. – Адекватне відшкодування вам належить.

– Прийде такий час, що мені заплатять! – відрубав пан Кміциц і вийшов.

У самому місті він знову втрапив на урочистості, бо свято

---

³⁴ *Alias* (лат.) – інший, ще один.

з причини, що взяли Краків, три дні тривати мало. Дізнався парубок, однак, що в Пшасниші, можливо, трохи перебільшили шведський тріумф. Пан каштелян київський не лише не потрапив у неволю, а й навіть отримав право вийти з військом, зброєю та запаленими гнотами при гарматах із міста. Подейкують, що він подався на Сілезію. Хоч і невелика це була втіха, та все ж утіха.

У Пултуську зосередилися значні сили, які звідти під проводом Ізраеля мали вирушати під прусський кордон, аби налякати електора, тому ні місто, ні замок, хоча й дуже обширний, ні передмістя, не могли розмістити жовнірів. Тут уперше побачив також пан Кміциц військо, що в костелі стояло. У прекрасному готичному соборі, подарованому понад двісті років тому єпископом Гіжицьким, зупинилася найма на німецька піхота. Приміщення святині було освітлене, як під час урочистої меси, бо на кам'яній підлозі порозкладали ватри. Казани диміли на вогнищах. Навколо діжок із пивом скупчилися чужі жовніри, в основному старі грабіжники, котрі всю католицьку Німеччину сплюндрували і котрим, мабуть, не вперше було в костелі ночувати. Усередині лунали гомін і вигуки. Охриплі голоси горлали табірних пісень, чулися радісні верески жінок, котрі в ті часи волочилися зазвичай за військом.

Пан Кміциц зупинився у відчинених дверях. Через дим від червоного полум'я побачив червоні, розпалені напоями, вусаті пики солдатів, котрі сиділи на діжках і пили пиво. Ін-

ші кидали кості або грали в карти. Ще інші продавали ризи, а дехто мацав повітруль, одягнених у яскраві сукні. Вереск, сміх, дзеленчання кухлів і затворів мушкетів, луна, що гриміла в склепіннях, оглушили його. У голові чоловікові затьмарилося, очі не хотіли вірити тому, на що споглядали, подих завмер йому в грудях. Пекло не здалося б йому страшнішим.

Врешті схопився молодик за чуба і вибіг, повторюючи, як шаленець:

– Господи, поможи! Господи, покарай! Господи, рятуй!

Розділ Х

У Варшаві шведи вже давно хазяйнували. Позаяк Віттемберг, справжній правитель міста і командувач гарнізону, перебував у той час у Кракові, то його заступав пан Радзейовський. Не менше ніж дві тисячі солдатів стояло у цьому місті, оточеному валами і прилеглими до них юридиками³⁵ з пишними церковними та світськими спорудами. Замок і місто не були знищені, бо пан Вессель, староста маковський, здав його без бою, а сам разом із залогою утік поспішно, побоюючись помсти свого особистого ворога, пана Радзейовського.

Аж коли пан Кміциц став приглядатися ближче і краще, то побачив на багатьох будинках сліди хижих рук. Це були оселі тих мешканців, котрі повтікали з міста, не бажаючи терпіти чужого панування, або чинили опір у той час, коли шведи дерлися на вали.

З панських палаців, що височіли за юридиками, лише ті зберегли давню розкіш, власники яких душею і тілом стали служити шведам. Стояв, отже, в повній величі палац Казановських, бо пан Радзейовський його захищав, і його власний, і пана коронного хорунжого Конецпольського, і той, який Владислав IV поставив, його потім Казимирівським

---

³⁵ Юридик – власність шляхти або церкви, що не підлягала міському праву.

назвали, але шляхетські будівлі були поруйновані дуже помітно. Палац Денхова був наполовину зруйнований, а канцлерський, так званий Оссолінських, на Реформаторській вулиці, був розграбований вщент. З вікон визирали німецькі найманці, а те дороге начиння, яке небіжчик канцлер безпосередньо з Італії привіз, ті шкіри флорентійські, голландські гобелени, майстерно зроблені секретери, перлами оздоблені, картини, бронзові та мармурові скульптури, годинники венеційські та гданські, витончені дзеркала – або лежали ще безладними купами на подвір'ї, або вже запаковані чекали, щоб їх, коли трапиться нагода, відіслали Віслою до Швеції. Охороняли ці коштовності вартові, а тим часом нищили їх просто неба дощі.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.